

Sjællandske markeder 1775-1800

Markedets ansigter

Af Jørgen Mikkelsen

I 1775 blev det påbudt alle handlende og håndværkere at anskaffe sig markedspas, før de drog på rejse til markeder i andre byer. Ordningen, der var i kraft helt frem til 1882, har givet anledning til en righoldig samling af markedslistes og protokoller. En analyse af en del af dette materiale viser, at der var en betydelig økonomisk kontakt mellem de sjællandske købstæder i 1700-tallet, men der var meget store forskelle på de enkelte byers tiltrækningskraft og udrejseaktivitet. Fra 1775 foreligger der også en række indberetninger, der belyser de sjællandske købstadsmyndigheders holdninger til markedslivet; trods nuanceforskelle var der bred enighed om, at markeder var til stor gavn for både sælgere og købere. Danske Kancelli modtog da også jævnligt ansøgninger om afholdelse af ekstra markeder, men disse suppliker gav ikke sjældent anledning til protester fra nabobyerne, hvor man frygtede, at den stedlige handel skulle lide afbræk. Også de hårde konflikter om ulovlige markeder giver et indtryk af den trængte økonomiske situation for de danske købstæder i slutningen af 1700-tallet.

»Intet er mere konservativt end et Marked. Paa den mærkeligste Maade sidder det stikkende i gammel Tradition, lever fra Aarhundred til Aarhundred det selvsamme Liv – og ejer dog med al sin Primitivitet og forældede Væremaade en vidunderlig Evne til at forny sig med de skiftende Tider. Masken er ens, men Bemalingen forandres med Moderne, saaledes at det – skønt stereotyp i sit Udtryk – ustandseligt ændrer Kolorit og trods gammeldags Manerer spiller Rollen som Nyhedsbringer med aktualiteter i ideelig Vekslen.« Således sammenfattede Hugo Matthiessen sine indtryk af markedslivet, da han skrev sin berømte fremstilling om Viborg Snapsting.¹ Læseren fornemmer tydeligt forfatterens begejstring og fascination. Mange andre forfattere – faglitterære såvel som skønlitterære – har givet udtryk for en tilsvarende interesse for markeder. Og naturligt nok, for markeder adskilte sig markant fra dagligdagen i det forindustrielle samfund. Først og

¹ Hugo Matthiessen: *Snapstinget*. København 1946, s. 117.

fremmest var de normale handelsprincipper sat ud af kraft. Borgere fra andre købstæder havde undtagelsesvis ret til at komme og falbyde deres varer, ligesom landboere, der var udstyret med særlige privilegier, denne dag havde ret til frit at sælge af deres håndværksprodukter. I sin store undersøgelse af by-land-relationer i Skåne omkring 1800 peger Börje Hanssen endvidere på, at markedshandelen – principielt i alt fald – bestod af anonyme »éngangs-handelsmøder« mellem sælger og køber og, at kontanthandel derfor spillede en væsentlig større rolle end i det daglige, hvor kredithandel og varebytte var langt det mest almindelige.²

Det store vareudbud ved et marked tiltrak som regel gæster langt uden for det naturlige opland for en købstad. Dette gav helt specielle muligheder for kommunikation på tværs af de sædvanlige geografiske og sociale skel. Hanssen har formentlig ret i, at markedernes vigtigste funktion overhovedet var at være »træffpunkt« for folk fra forskellige egne, og han antyder ligefrem, at de store mellemsvenske markeder har haft betydning for den politiske samhørighedsfølelse mellem folk fra forskellige landsdele.³

»Man bör ha levt på den rena landsbygden för att tilfullo kunna inse vilken överskuggande psykisk betydelse en extraordinär, fastlagen dag kan få«, skriver Hanssen og fortsætter: »Tanken därpå genomsyrar tillvaron långt i förväg. Samtidigt bildar avbrottet i en enformig livsföring fästpunkt för minnet under månader och år.« Som belæg citerer han fra H.P. Hansens fremstilling om det midtjyske marked i Lund. Samme opfattelse kommer til udtryk i meget andet erindringsbaseret litteratur, deriblandt Anders Johansens fine og fyldige skildring af markedsliv og -traditioner i Himmerland omkring 1875. Johansen fortæller bl.a. om bondekonerne, der til daglig var optaget af slidsomt arbejde fra morgen til aften og kun sjældent kom udenfor dørene. Når der var marked, derimod, kunne de nyde at gå »ledige en hel lang Dag i deres pæne Tøj, værdige og holdende paa Deres Værdighed.«⁴

2 Börje Hanssen: *Österlen. Allmoge, köpstafolk och kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne*, 1952 (repr. 1976), bl.a. s. 176 og 281ff.

3 Sst., s. 270-275, især 274-275. Jvf. Niels Oxenvad, der citerer det gamle mundheld »Ses vi ikke før, så ses vi til Vorbasse marked« og bemærker, at tilsvarende talemåder fandtes om Hjallerup, Egeskov og flere andre store markeder. (Marked og torv, Axel Steensberg, red.: *Dagligliv i Danmark VI, 1790-1870*, København 1963 (repr. 1982), s. 77). Oxenvad giver en god, men kort oversigt over emnet, og det samme gælder Ole Degn, der har behandlet perioderne 1620-1720 og 1720-1790 i samme værk, bd. II og IV. De tre artikler udmærker sig ikke mindst ved nyttige henvisninger til den meget spredte litteratur om danske markeder.

4 Anders Johansen: *Navnsø-Marked, Fra Himmerland og Kjær herred II*, 1939-40, s. 87.

Men tjenestefolkene nød i måske endnu højere grad markedsdagene. I både Sverige og Danmark var det almindelig skik, at tyendet havde ret til at holde fri på mindst én markedsdag om året, og for mange tjenestefolk var markedspengene antagelig identisk med den del af lønnen, der blev udbetalt kontant.⁵ Markederne gav ungdommen mulighed for at mødes, men en tjenestepige eller -karl kunne også benytte lejligheden til at skaffe sig en ny plads.

Naturligvis kunne markeder også benyttes til at indgå økonomiske aftaler – fx akkorder om kornleverancer fra bonde til købmand. Eller aftaler mellem de handlende i et område om priser ved opkøb af landmandens produkter i det følgende år.⁶ Desuden fungerede en del markeder som »arena« for terminsforretninger. Dette var bl.a. tilfældet i Holbæk, Kliplev og Vestervig.⁷ Af langt større betydning var dog Snapstinget, der havde hele Jylland som sit dækningsområde og gang på gang blev centrum for store ejendomshandler, herunder ikke mindst de store godsslagtninger i 1700-årene.

Men det, som markeder nok er allermest kendt for og måske også har tiltrukket flest mennesker (især blandt den lidet købedygtige del af befolkningen) er underholdningen. I 17- og 1800-årene blev gøglere og markeds kunstnere betragtet som en uundværlig del af mange markeder, og efterhånden kom de til at spille en langt større rolle end handelsaktiviteterne. De fleste krammarkeder sygnede nemlig hen, da det blev almindeligt med købmandshandel på landet i anden halvdel af 1800-tallet.

Endelig har markederne haft ry som urocentre og samlingssteder for »tvivlsomme eksistenser«, og nogle forskere taler ligefrem om markeder som samfundets sikkerhedsventil – et sted, hvor man kunne få afløb for sine opsparede frustrationer, og hvor alle menneskelige følelser kunne blive tilfredsstillet. Det er bestemt heller ikke vanskeligt at finde kilder om markedsspektakler, og i mange byer blev der etableret særlig politivagt ved markeder. For »Markedsfolk er onde at røre ved«, som en jysk herredsfoged udtrykte det i 1697.⁸ Men man kommer let til at overvurdere omfanget af uroen, eftersom kilderne tier, når et marked forløb helt fredsommeligt.

5 Oxenvad (se note 3), s. 80. Jvf. Hanssen (se note 2), s. 282.

6 P. Jensen: Egeskov-Marked, *Svendborg Amt* 1913, s. 43-44. Jvf. Hanssen (se note 2), s. 297ff.

7 Albert Thomsen: *Holbæk Købstads Historie*, Holbæk 1936-42 (repr. 1981), s. 243, H.V. Gregersen: *Messe og marked*, Struer 1955, s. 55 og Florian Martensen-Larsen: *Hav, fjord og handel*, Herning 1986, s. 83 og 134.

8 Martensen-Larsen (se note 7), s. 71. Jvf. Thomsen (se note 7), s. 243f.

Hvor vigtigt de sociale aspekter end har været for det enkelte menneske, skal de dog stort set lades ude af billedet i det følgende. I stedet vil vi koncentrere os om økonomien (hvilke varer, der blev forhandlet og hvem, der solgte dem) og om statsmagtens forsøg på at regulere markedslivet. Undersøgelsen tager udgangspunkt i året 1775, hvor en af de vigtigste forordninger i dansk markedshistorie så dagens lys. Den øvre tidsgrænse er administrativt og kildemæssigt bestemt, idet de tre arkivfonds, der har leveret hovedparten af kildematerialet – Danske Kancelli, Kommercekollegiet og Sjællands stiftamt – alle ændrer karakter i årene omkring 1800. Stiftamtsmændene ophørte således med at føre tilsyn med købstæderne, efterhånden som amtsreformen fra 1793 blev ført ud i livet. Undersøgelsen sætter focus på Sjælland, der har fået en ret stedmoderlig behandling i den hidtidige udforskning af danske markeder. Andre landsdele inddrages i et vist omfang, når det skønnes hensigtsmæssigt.

Men inden vi kaster os ud i en gennemgang af 1775-forordningen og dens følgevirkninger, kan det være på sin plads med et lille tilbageblik på ældre tiders lovgivning vedr. handel på landet og markedsvæsen.

Lovgivning og almanakker

Dansk lovgivning har lige fra middelalderen været indrettet efter princippet »ingen handel uden danske købmænd som mellemlid«. De første forbud mod, at gæster opkøbte varer på landet, findes i tre skånske købstadsprivilegier fra 1360'erne. Ved en forordning af 28.10.1422 blev det forbudt »an(n)er stadh at øwe oc hantere wte(n) i wore køpstædher oc vpa wore marknethe ok torgh«. Ved denne lejlighed ses ordet forprang for første gang i dansk lovgivning.⁹ I løbet af de næste hundrede år slog forbudene mod for- og landprang igennem i næsten alle danske byprivilegier.¹⁰

På denne baggrund er det ikke overraskende, at de frie handelsforhold på markeder også kom i myndighedernes søgelys. I 1516 og 1521 udstedte Christian II forbud mod alle landsbymarkeder, der lå inden for en afstand af 10-12 mil fra nærmeste købstad. Samtidig blev antallet af købstadsmarkeder på Sjælland og i Skåne begrænset til hhv. 4 og 5. Ordning-

⁹ Forprang: ulovligt vareopkøb på landet, landprang: ulovligt varesalg på landet.

¹⁰ Orla Vestergaard: Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning. Tage E. Christiansen m.fl., red.: *Middelalderstudier tilegnede Aksel E. Christensen*, København 1966, især s. 185, 203 og 207.

gen overlevede kongens fald, og i 1528 og 1540 fik skruen endnu en tand. Fra nu af måtte der kun holdes 5 markeder i Jylland, 2 i Skåne og et på Sjælland. Disse bestemmelser kom dog ikke med i Christian III's store reces fra 1558, og en forordning fra 1641 nøjes med at fastslå, at alle krammarkeder – men ikke heste- og kvægmarkeder – på landet var forbudt. Denne formulering går igen i den store kommerceforordning af 164. 1681.¹¹

I 1740'erne foregik der på ny en opstramning af handelslovgivningen. Af størst betydning var kommerceforordningen af 4.8.1742, men i denne sammenhæng er forordningen om land- og forprang af 25.8.1741 mere interessant. Den indeholder nemlig flg. bemærkelsesværdige formulering: »ved det den ... strængelig forbudne Land- og Forprang i lang Tiid har gaaet i Svang ... saaledes ... at nu mange fast ikke engang vide, hvorvidt saadant er forbudet, eller have noget ret Begreb om, hvad egentlig ved Land- og Forprang er at forstaae ...« Herefter følger så en definition af de to begreber.

Hvad markeder angår, blev det ved reskript af 14.4.1747 kundgjort, at »de af Almuen i Sjælland vedtagne og selvgjorte Markeder med aabne Boder og andet Kjøb og Salg paa Landet, saasom ved Kirkerup, Mønstrup, Gieshøi og Mørke Kilder samt slige Stæder« skulle være »aldeles ophævede«. Reskriptet var stilet til universitetet, og hovedformålet var at få rettet nogle fejl, der havde indsneget sig i de almanakker, som universitetet udsendte hvert år. Almanakkerne indeholdt – blandt meget andet – oplysninger om dato og varighed for alle lovlige markeder. En sammenligning af de enkelte årgange viser, at antallet af disse markeder voksede kraftigt i både 16- og 1700-årene.¹² Men der var store forskelle mellem landsdelene. På Lolland-Falster lå antallet næsten konstant (på ca. 15) gennem hele 1700-tallet, mens det i samme periode voksede fra 29 til 35 på Fyn og fra 38 til 58 på Sjælland; på Sjælland foregik halvdelen af væksten mellem 1780 og 1800. Begge steder skyldes forøgelsen først og fremmest, at det kom på mode at etablere hestemarkeder i fasten.¹³ Til gengæld opstod der kun ganske få nye markedssteder.

11 Orla Vestergaard: *Marked*, *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* 11, 1966, sp. 445ff, Erik Kjersgaard: *Markedsplads og markedsorganisation i middelalderen og nyere tid*, *Købstadsmuseet »Den gamle by« – Årbog 1983*, s. 28ff og Martensen-Larsen (se note 7), s. 45ff.

12 Danske Almanakker (Kgl. Bibl.). Michael Bregnsbo har påvist, at væksten for alvor begyndte i 1680'erne. (*Markeder i danske købstæder i 1600-tallet*, utr. afl.opg., Inst. f. Økonomisk Historie, Københavns Universitet, 1985).

13 Som regel en bestemt ugedag gennem hele fasten. En sådan indretning er i denne optælling opfattet som ét marked.

Iflg. almanakkerne voksede antallet af markedslokaliteter i Jylland i løbet af 1700-tallet fra 26 til 45 – og det samlede antal markeder fra 72 til 157. De nye markedssteder lå på landet – fortrinsvis i Nordjylland. Øerne havde kun ganske få legale landsbymarkeder, hvad der naturligvis skal ses i sammenhæng med den langt større købstadstæthed. Det skal også bemærkes, at flere jyske byer, såsom Holstebro, Varde og Ribe, i slutningen af 1700-tallet sneg sig op på 8-10 årsmarkeder, hvorimod ingen sjællandsk by havde mere end 4. Desuden varede flere markeder i de store jyske byer omkring en uge – Snapstinget endog 14 dage. På Sjælland måtte kun decembermarkedet i Præstø strække sig over mere end én dag, og denne tilladelse var udtrykkelig blevet givet med henvisning til de korte dage på denne tid af året.

Den besværlige »Omløber Forordning«

Anden halvdel af 1700-tallet var en brydningstid mellem den sene merkantilisme og den gryende liberalisme. I sin artikel om den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i 1700tallet opdeler Anne Riising perioden i tre faser: reformmerkantilismen ca. 1750-72, den merkantilistiske reaktion 1772-84 og den borgerlige liberalisme fra og med 1784.¹⁴ Reformmerkantilisterne – med generalprokurør Henrik Stampe som bannerfører – anfægtede den gamle opfattelse af, at byernes handel og håndværk udelukkende kunne trives ved en nøje overholdelse af de eksisterende privilegier. Tværtimod mente de, at laugenes og købmændenes monopoldannelse ofte medførte usunde prisaftaler og dårlige produkter til skade for forbrugerne. Det var dog langt fra alle ledende kræfter i centraladministrationen, der delte disse meninger; navnlig i Kommercekollegiet var man tilbøjelige til at holde fast ved de traditionelle holdninger. Efter den voldsomme reformiver i Struensee-tiden fik »gammelmerkantilisterne« vind i sejlene. I midten af 1770'erne udkom der således flere skrifter, der argumenterede for en stærk kontrol med næringslivet og en fuldstændig arbejdsdeling mellem land og by.

Det falder godt i tråd med dette, at der d. 13.2.1775 udkom en forordning, »hvorved al Omløben med Handels- Kram- og Galanterie- samt Haandverks-Vare i Kiøbstæderne og paa Landet i Kongeriget Danmark

¹⁴ Anne Riising: Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af det 18. århundrede. *Erhvervshistorisk Årbog* 1958, s. 99-134. Her refereres navnlig til s. 107, 109 og 111ff.

[illegible]

Helsingør-rebslageren Mathias Esmarcks pas til markedet i Frederikssund d. 24.4.1797. En håndskriftsundersøgelse viser, at passet er »præfabrikeret«, så det kun var nødvendigt at tilføje navn, erhverv, dato og destination. LAK. Helsingør rådstue, afd. C, Forskellige sager XII 1718-1827 (pk. 356b). Foto: Bodil Barsøe.

aldees forbydes«. Forordningen blev udarbejdet i Kommercekollegiet efter forudgående korrespondane med Danske Kancelli og Generaltoldkammeret. I indledningen til forordningen hævdes det, at det »tiltagende Misbrug ved Bissekram og Omløben« ikke blot var til skade for de handlende i købstæderne, men også for bondestanden »og andre ukyndige Folk«, som »forleedes til unyttige og skadelige Udgifter«. Men da »denne

ulovlige Omgang i sær eragtes at blive foretaget under Paaskud af Reyser til et eller andet Market«, skulle disse rejser fra nu af underkastes nøje kontrol.

Forordningen slår fast, at kun personer, der var udstyret med særlige »Privilegier, Friheder, Laugs- eller Borgerskabs-Breve« havde ret til at sælge varer ved markeder. »Og disse skal, hver Gang de sig saadan Market-Reyse foretage, være forsynede med vedkommende Øvrigheds Pas og Attest, for hvis Rigtighed Øvrigheden som udsteder dem, bør være ansvarlig, og hvorudi udtrykkelig skal være meldt, hvem den med slige Varer Reysende er, hans fulde Navn og borgerlige Haandtering, efter hvilken Forordning, Privilegium, Rescript eller Laugs-Brev, han til den forehavende Reyse er beretiget, hvilke Varer han med sig fører, hvor og paa hvad Maade han samme maae afhænde, samt hvilken Vey hannem er til-ladt at gaae, som stedse skal være den nærmeste lige Landevej, som mueligt er at tage.«

Desuden bestemmer forordningen, at »saadant Øvrigheds-Pas, for hvilket Vedkommende betaler 8 Skl. i Skriverpenge, aldeles ikke tiene mere end til den eene Reyse det lyder paa«. Hvis den rejsende ønskede at drage videre til et andet marked i stedet for at tage hjem, skulle han »lade sig fra hvert Steds Øvrighed ... meddele en nye Attest efter ovenforeskrevne Formular, hvorfor ogsaa betales 8 Skl. Skriver-Penge«. Ved den endelige hjemkomst skulle han så aflevere pas »med de videre ved hvert Market tagne Attester« for derved at godtgøre, at han havde forholdt sig nøjagtigt efter passets forskrift.

Endelig indeholder forordningen en række bestemmelser om retsfølgning. Det fremgår bl.a., at en omrejsende, der ikke havde gyldig rejsehjemmel eller befandt sig på anden vej end den foreskrevne eller medførte andre varer end dem, som attesten lød på skulle »have forbrudt samtlige medførende Varer, eller sammes Værdie efter deres Udbringende«. Til gengæld skulle angiveren som belønning modtage det beløb, som varerne blev udbragt til ved auktion (dog med et lille fradrag på 6 2/3%).

Forordningen af 13.2.1775 – i nogle kilder betegnet som »Omløber Forordningen« – gav anledning til en meget omfattende brevveksling, der navnlig har aflejt sig i Kommercekollegiets arkiv. I marts modtog kollegiet således en klage fra to københavnske borgere, der ikke kunne få pas til det aktuelle marked i Hillerød. På kollegiets anmodning svarede Københavns magistrat, at da det pågældende marked i almanakken var angivet som heste- og kvægmarked, »have vi nægtet at udgive Pas og Attest paa andre Vahre« – en afgørelse, der fik kollegiets fulde opbak-

ning.¹⁵ Magistraten benyttede i øvrigt lejligheden til at fremsætte en række spørgsmål om forordningen. Det drejede sig bl.a. om, hvorvidt pas og attest skulle udstedes samlet eller separat og om det var nødvendigt at oplyse ruten for hjemturen i de »tillægspas«, som en rejsende fik udleveret under en markedsturné. Til det første punkt erklærede kollegiet, at det var ligegyldigt, om der blev benyttet ét eller to dokumenter – blot de havde det indhold, som forordningen foreskrev. Hvad rejseruter angår, lød svaret: »Ved Udreysen bør enhver ... melde den heele Tour han vil gaae frem og tilbage, som i det første Pas bliver anført, og de ved hvert Markedsted tage nye Passer bør ved Sammenligning med det første, som skal skee ved Afleveringen efter Hiemkomsten bevise, at det første Pas paa den heele Reyse er bleven fulgt.«

Københavns magistrat måtte snart konstatere, at der var en langt mere lemfældig omgang med forordningen andre steder. Da de københavnske kræmmere og håndværkere vendte tilbage fra markedet i Roskilde d. 16.5., kunne de harmdirrende berette, at de handlende fra andre byer havde solgt »hvad slags Vahre de havde villet« uden, at øvrigheden havde afæsket dem pas eller attest. Magistraten indberettede denne slendrian til Kommercekollegiet, og herfra blev stiftamtmanden beordret til at foretage en nærmere undersøgelse af sagen. Kollegiet fandt også anledning til give Københavns magistrat en særlig tak: »og vi ville stedse med Fornøjelse modtage alle deslige Efterretninger om forekommende Uordener ved et eller andet Marked«.¹⁶

I første omgang syntes Roskilde magistrat at klare frisag. Byens magistrat forklarede, at alle udenbys markedssælgere havde medbragt de behørlige papirer og fået dem attesteret, og magistraten vedlagde en liste over de pågældende personer. Kollegiet sendte listen til Københavns magistrat, men her var man bestemt ikke tilfreds. I magistratens svarbrev dokumenteres talrige fejl og mangler. Fx havde to skomagere fået pas og attest i København, men da de »paa Erindring« tilbageleverede disse papirer, kunne de ikke fremvise nogen attest til hjemrejsen. De to skomagere figurerede da heller ikke i listen fra Roskilde.

Markedssæsonen 1776 gav den årvågne magistrat i København ny ammunition til angreb på andre byers øvrigheder. I et brev af 26.6. fik Kom-

15 KK, Journalsag 638 (26)/1775 (pk. 568) (nr. 85) Denne og en tilsvarende sag fra Slangerup gav anledning til, at de to byer søgte og fik tilladelse til at udvide deres kreaturmarkeder til også at omfatte kramvarer. De hævdede, at der havde været solgt kramvarer ved de pågældende markeder i mands minde. (Sj. T. 401a/1777 og 483/1778).

16 KK, Journalsag 638 (26)/1775 (nr. 380).

mercekollegiet at vide, at Roskilde magistrat stadigvæk undlod at forlange pas af alle sælgere. Og byfogeden i Slangerup havde givet rebslageren Jens Nielsen pas til Ringsted, »som var ham aldeles uvedkommende«, eftersom denne by ikke var nævnt i »hovedpasset«. Indberetningen affødte et kollegialbrev til stiftamtmanden med besked om »paa det alvorligste« at ville »tilholde vedkommende Justits-Betiente«, at forordningen »af dem i alle Maader saa nøye, som mueligt er, haandhæves og overholdes«. ¹⁷

Men det var så som så med resultaterne, mente man på Københavns rådhus. Under alle omstændigheder blev Kommercekollegiet i november 1776 for tredje gang konfronteret med en række problemsager fra København. Denne gang havde den emsige magistrat imidlertid forløbet sig; faktisk havde flere af de indberettede personer opført sig fuldt lovligt. Kollegiet benyttede derfor lejligheden til at give en nærmere redegørelse for brugen af pas og attester. Her står der bl.a., at bestemmelsen om, at et pas ikke måtte tjene til mere end én rejse, skulle forstås således, at »intet Pas maae udstedes, der lyder paa meere end et Marked, men de fleere Passer, som Vedkommende behøver for at fortsætte Reysen til andre Markeder, skal dennem af hvert Steds Øvrighed meddeeles«. ¹⁸ Denne formulering er ganske interessant, da det tyder på, at kollegiet havde opgivet kravet om »hovedpas« for »den heele Tour«.

Der er ikke noget at sige til, at der stadig eksisterede en del forvirring rundt omkring hos de lokale myndigheder. I september 1776 indsendte borgmesteren i Køge 4 spørgsmål om pas og attester, og i september 1777 var det Ringsted-byfogedens tur. Men nu var tålmodigheden åbenbart ved at bryde i Kommercekollegiet. Så ud over at give byfogeden svar udsendte kollegiet – via stiftamtmandene – en vejledning til alle danske købstadsmyndigheder om den rette brug af de forskellige markedspapirer. ¹⁹ I dette brev, der er dateret 11.11.1777, genfindes stort set de samme formuleringer som i svarbrevet til Københavns magistrat november 1776.

Kommercekollegiets journaler for de følgende år indeholder praktisk taget ingen »markedssager«, så man må formode, at den generelle vejledning har haft den ønskede virkning. Så sent som i 1792 modtog kollegiet dog en forespørgsel fra en tvivlrådig byfoged i Varde. Han ville vide, om

17 SS, Reskripter og kollegialbreve 1776-77.

18 KK, Kopibog 1776 (bd. 87), s. 121-22.

19 KK, Kopibog 1777 (bd. 89), s. 188ff.

haveurter, der blev solgt læssevis, skulle være forsynet med pas. Resolutionen lød: »... det er Landmanden uformeent til alle Tiider at bringe Jordens Frugter til Torvs uden Passer«. ²⁰

I 1775 blev det pålagt de lokale myndigheder at levere årlige indberetninger om retssager vedr. overtrædelse af forordningen. De bevarede lister fra de første år viser, at antallet af sager var yderst begrænset. Dette kan naturligvis ikke tages som udtryk for, at alt »gik efter bogen«, for der er næppe tvivl om, at mange embedsmænd så igennem fingre med småforseelser. Den københavnske børstenbinder Daniel Røthel var i hvert fald tydeligt fornærmet, da han blev anholdt på markedet i Helsingør oktober 1776 og blev idømt en mulkt på 9 rd (som hans medbragte børster, gulvskruber, pensler og kalkekoste blev vurderet til). Røthel havde glemt sine papirer i København, men han troede dog ikke, at man kunne finde på at antaste ham i Helsingør, når han nu havde besøgt markedet så godt som hvert eneste år siden 1741. ²¹

Mens Røthel slap forholdsvis billigt, var det nær gået grueligt galt for Claus Nielsen, da han uden pas og attest solgte humle på markedet i Ringsted i 1781. Ikke nok med, at han blev fradømt sin humle til en værdi af 24 1/2 rd; byfoged Just mente også, at han kunne betragtes som en løsgænger og idømte ham følgelig 2 års arbejde i tugthuset. Stiftamtmanden, der havde til opgave at approbere alle købstadsdomme i »marks- og omløber-sager«, mente dog, at Just var gået over stregen. Så på hans indstilling gav Kommercekollegiet ordre til, at byfogeden gav den uheldige humlefører friheden tilbage. ²²

Bissekræmmerne og den kgl. priviligerede landpranger

Det er ikke underligt, at markedspasordningen skabte utilfredshed hos mange næringsdrivende. Bogbinderne i Odense forespurgt i 1776, om det ikke kunne være tilstrækkeligt at fremvise borgerbrev, når de kom til marked, og en større gruppe af borgere i Svendborg søgte om at måtte nøjes med ét årligt pas, hvori navn, profession og varetype var angivet. De hævdede, at de mange pasudgifter samt udgifterne til fragt og stade-

²⁰ KK, Journal 1792, s. 647.

²¹ KK, Journalsag 572/1777 (pk. 592).

²² KK, Journal 1781 (bd. 33), s. 941.

penge ofte stjal hele fortjenesten.²³ Det sidste var skomagerne i København ganske enige i, og de pegede også på det store tidsspilde ved den nye ordning: »... thi først maa vi en Dag løbe efter Pas, en anden om Passeer Seddel og den 3die Dag om Vogn, og undertiiden hænder det, at naar vi have det første kan vi ingen Vogn faae, fordi vi maa tage bort med Leiligheder og Bønder Vogne, siden det ikke giver saa meget af sig, at vi kan tage Vognmands Vogne«. ²⁴ Men Kommercekollegiet gjorde opmærksom på, at ordningen var lige for alle markedsrejsende, så ingen havde grund til at føle sig forurettet.

Kollegiet modtog også et stort antal breve fra personer, der indrømmede, at de hidtil havde levet af at sælge og købe varer på landet og ønskede at fortsætte med dette. Felberederen Hans Christensen fra Nysted fortalte, at han på visse tider af året var draget omkring og havde »omtusede beeredte imod ubereedte Skind hos Bønderne«. Det skulle have været en fordel for bonden, der så ikke havde været nødsaget til at »lade sine Vaar Skind ligge og bortraadne«. ²⁵

Pottemageren Johan Samuel Dubiger fra Ringsted lod også forstå, at bønderne havde stor glæde af hans virksomhed, da »de ved deres eget Hiem kand kiøbe En Pande, Potte eller Krukke ... som daglig sønderbrydes og ikke kand undværes«. Dynevårskræmmeren Laurs Pedersen Richter fra Odense søgte om tilladelse til at rejse omkring med fynsk og jysk producerede dynevår og lærreder samt handsker fra Odense. Han havde hidtil afsat disse varer i København og på Sjælland, Lolland, Falster og Lange-land. ²⁶

Smeden Tøger Pedersen fra Gejsing (ved Kolding) ville meget gerne fortsætte med at drage omkring i Jylland med høleer og skæreknive. Og skærsliberen Ignatus Pitch fra Nakskov bønfuldt myndighederne om at få lov til at gå med sin »Slive Vogn« på Lolland og Falster. Han levede at af »forferdige Haar og Træe Sold med min egen Hænder«.

Fra Nyborg indsendte blikkenslageren Peder Gunnensen Heyer ansøgning om tilladelse til fortsat at afsætte varer til de omkringliggende herregårde. For ikke at påføre sine fagfæller konkurrence, var han aldrig kommet nærmere end to mil fra købstæder, hvor der boede en blikkenslager. I

23 KK, Journalsag 330/1776 (pk. 577) og 489b/1776 (pk. 579). Når en bod blev slået op på et torv eller anden offentlig plads, skulle der betales stadepenge til byens kæmmerkasse. Hvis boden derimod blev anbragt på et fortov eller i et portrum, skulle afgiften erlægges til ejeren af den pågældende grund. (DK, Kancelliets brevbog 4188/1796).

24 KK, Journalsag 638 (26)/1775 (nr. 223).

25 KK, Journal 1775 (bd. 21), nr. 680.

26 KK, Journalsag 638 (26)/1775 (nr. 129 og 119).

øvrigt oplyste han, at han var 66 år gammel, havde 7 til dels »uopdragne« børn og havde været soldat i 18 år.²⁷

I det hele taget er der mange ansøgninger fra tidligere soldater. Men det er også tydeligt, at disse mænd lagde meget vægt på den militære fortid – i et håb om, at det vil stille dem i et bedre lys. En af dem havde fundet en særlig niche. Det var Mathias Nicolai fra København, der producerede og solgte oblater. Efter eget udsagn havde han siden 1750 forsynet alle kirker samt visse hospitaler i København og på Sjælland og Fyn med alterbrød. Johan Johansen fra Roskilde opførte sig mere ordinært. Han opkøbte bånd og bændler, sy- og knappenåle i købmandsgårdene og solgte det på landet, hvor han til gengæld erhvervede pennelfjer og svinebørster. »Saa min heele Kram til en Reyse i all det høyeste hand beløbe sig 8te á 10 rd«, erklærede han. Jens Sørensen fra Svallerup (ved Kalundborg) havde stort set det samme sortiment. Dog nævnte han lammeskind i stedet for svinebørster. Sørensens ansøgning var bilagt en udtalelse fra amtmand Cederfeld. Amtmanden tilsluttede sig ansøgerens andragende, da han ikke mente, at den smule handel kunne henregnes under begrebet landprang eller være i strid med den nye forordning.²⁸

Endelig er der en række breve fra enker og hustruer til uarbejdsdygtige mænd. Et typisk eksempel er Anne Kirstine Baaders fra Odense. Hun var forsørger for sin 84-årige mor og for sin mand – en afskediget rytter, der ikke havde lært nogen profession og ikke kunne udføre hårdt arbejde. Anne Kirstine Baaders levede af at gå omkring med »lidet smaae Sager, som Knappe, Kamme, Knive og lidet Lærret, som jeg har taget hos Kiøbmændene og Professionairs udi Odense«.²⁹

Kommercekollegiet lod sig imidlertid ikke røkke fra de principielle holdninger, så praktisk taget alle de nævnte ansøgere – og mange flere af samme slags – modtog et blankt afslag på deres andragende. Og ganske vist fik den lollandske skærsliber at vide, at »at I fremdeeles med Eders Slibe vogn ubehindret kan omfare«, men det kunne han næppe bruge til ret meget, for den næste sætning indeholdt et påbud om at begrænse handelsvirksomheden til markederne. Den københavnske oblatsælger, derimod, fik grønt lys til at fortsætte sine aktiviteter, eftersom brød ikke kunne henregnes til egentlige kram- eller håndværksvarer.³⁰

Kommercekollegiet havde absolut heller ikke noget til overs for

27 Sst. (nr. 151, 158 og 192).

28 Sst. (nr. 106, 108 og 172).

29 Sst. (nr. 238).

30 Sst. (nr. 272 og 285).

handskemagerlauget i Odense, der søgte om tilladelse til at indkøbe fåre- og lammeskind hos bønderne i Jylland. Lauget burde i stedet købe sine råvarer hos jyske købmænd eller på markeder, fik oldermænden at vide.³¹

Anderledes positivt stillede kollegiet sig i de tilfælde, hvor folk fra landdistrikterne kunne fremvise gamle privilegier på at sælge varer på markeder. Dette gjaldt bl.a. for nogle sønderjyske kniplingssælgere og for bønder og husmænd fra baroniet Lindenberg.³² Sidstnævnte havde ret til at sælge potter og lerkar. Men selvfølgelig skulle også de forsyne sig med øvrigheds- og attester.

Derimod kom kollegiets medlemmer unægtelig i en knibe, da byfoged Jessen i Sorø præsenterede dem for en mand, der i realiteten havde kongeligt privilegium på landprang.³³ Friderich Straus havde tidligere været skrædder på Fredensborg slot, men pga. sygdom var han ikke længere i stand til at tåle stillesiddende arbejde. Kongen havde da i sin store nåde tilladt den arme mand »at gaa omkring paa landet, for at falholde Cattun, Baand, Sye- og Knappe Naale, samt Hægter og andre saadanne paa Landet afsætlige Vahre«. Dette skete i 1762, og i 1767 blev tilladelsen konfirmeret af Christian VII. Straus tog borgerskab i Sorø, men flyttede siden til Pedersborg (ca. 5 km nord for byen), hvor det var væsentligt billigere at logere. Om hans næring fortæller byfogeden, at han opkøbte havefrø på Amager og andre småting i København, ligesom han var en hyppig gæst på auktioner, hvor »han kan faae meget got Kiøb, og sælger for een saare liden Fordeel igien, saa han snarere derudi er nyttig end skadelig«. Det ville derfor, efter byfogedens mening, være synd at fratage ham privilegiet. Men det måtte være rimeligt at kræve, at han på ny slog sig ned i Sorø.

Amtmand Reitzenstein støttede denne opfattelse, men i Kommercekollegiet kunne man ikke gå med til så åbent et brud på den nye forordning. På den anden side var en tilbagekaldelse af et kongeligt privilegium bestemt ikke uproblematisk. Man fandt frem til en pragmatisk – og ret så ukonventionel – løsning: Straus blev tilkendt en årlig pension på 30 rd på den betingelse, at han flyttede til Sorø og holdt sig til handel i købstaden og på markeder. Straus mente ganske vist, at dette ville koste

31 Sst. (nr. 131 og 265). Om den imponerende produktion af handsker i Odense, se: H.C. Johansen: *Næring og bystyre*, Odense 1983, s. 91-101 samt Kim Jørstad: Da Odense handsker var komme for ordet, *Erhvervshistorisk Årbog* 1983, s. 103-123.

32 KK, Kopibog 1776 (bd. 86), s. 272.

33 KK, Journalsag 638 (40)/1775. Se også LAK. Sorø og Ringsted amter 1748-98, Indkomne breve og dokumenter vedk. Sorø købstad i amtmand Reitzensteins tid, fasc. 4-5, 1766-80.

ham mindst 50 rd årligt, men han måtte pænt finde sig i den nye ordning. Det hjalp ham heller ikke, at han klagede sin nød til kongen året efter.³⁴

Planer om begrænsning af markedshandelen

Når Kommercekollegiet overhovedet fik kendskab til Straus' eksistens, skyldes det et reskript af 20.2.1775. Her fik magistrater og byfogeder ordre til at indsende oplysninger om de personer, der havde ret til at handle på markeder, hvadenten denne tilladelse var hjemlet i borgerskabsbreve, laugsartikler eller særlige privilegier. De lokale myndigheder blev også bedt om at indlevere forslag om markedernes »nyttigste Indskrænkelse efter vores allernaadigste Hensigt til Kiøbstædhandelens Tarv og Beste«. Indberetningerne skulle sendes til stiftamtmandene, der fik til opgave at bearbejde materialet og sende det videre til Kommercekollegiet.³⁵

I forlængelse af dette reskript fik stiftamtmandene besked på at indlevere en oversigt over de tilladte markeder og deres varighed. Også de ulovlige markeder skulle indberettes.

Sjællands stiftamtmand, Eggert Christopher Knuth, afleverede sine svar d. 20.9.³⁶ Oversigten over markeder viser, at adskillige af de markeder, der i almanakken var noteret for én dag, i virkeligheden strakte sig over 1 1/2 eller i enkelte tilfælde to dage. Det bemærkes, også, at der ikke længere afholdtes marked på Bornholm: almanakken blev ellers ved med at omtale det 12 dage lange marked i Rønne. Til gengæld mangler almanakken det hestemarked, der fandt sted i Slagelse hver tirsdag i fasten. Mere interesse knytter sig dog til stiftamtmandens liste over »de Markeder, som et og andet Stæd i og ved Landsbyerne til deels skal være holdte«. Den omfatter flg. lokaliteter: Mogenstrup og Houby (Vordingborg amt) Gershøj, Undløse, Hjembæk og Tuse (Kalundborg m.fl. amter) og Kirkerup og Kelstrup (Antvorskov amt). Det erindres, at Gershøj og Kirkerup markeder udtrykkeligt blev forbudt i 1747. Stiftamtmanden havde større problemer med at opfylde ordren i reskriptet fra 20.2. For i første omgang svarede kun 4 byer på spørgsmålet om begrænsninger af markedsrejser. D. 22.8. sendte stiftamtmanden en rykker til de øvrige magistrater og byfogeder. Han foretog her en fortolkning af reskriptets ordlyd;

34 DK, Suppliker 1776 (6Y851).

35 Reskriptet findes bl.a. i SS, Reskripter og kollegialbreve 1774-75.

36 SS, Kopibog 1775-76, s. 297-300 og 308-11.

han mente, at hensigten måtte være at give enhver købstad »en bestemt Circumference, inden hvilken den maa reyse til andre Købstæders Markeder«. De lokale myndigheder blev bedt om at oplyse, hvilke byer, de helst ville have markedssamkvem med. De blev tillige anmodet om at overveje, »om det uforbegribelig formeenes at være overensstemmende med Købstad Handelens Tarv og Bedste, at samtlige Handlende Manufacturister og Haandværker ... søge ... de saal. for dem nærmere bestemmende Markeder, eller hvorl. de, og da hvilke, herudi kunde indskrænkes«. ³⁷

Svarskrivelserne – 13 i alt – siger ikke så lidt om myndighedernes og befolkningens opfattelse af de sjællandske markeder. ³⁸ De fleste indberetninger er forholdsvis lange, og man fornemmer tydeligt, at emnet har optaget sindene. Indberetningen fra Køge begynder således med at gengive et rygte om, at markederne stod foran deres endelige afskaffelse. Dette måtte magistraten i Køge på det kraftigste tage afstand fra, for »Al Tvang paa ... Handelen, synes at være betænkelig«, og en afskaffelse eller indskrænkelse af markeder måtte betragtes som en tvang. Magistraten fremførte yderligere en række argumenter til fordel for den eksisterende orden. De påpegede, at tilstedeværelsen af de mange købere gav »en let og hastig Aftræk« på sælgernes varer, og de henviste til det almindelige mundheld blandt håndværkerne: »at naar de ikke maae Reyse til Markeder, vide de ikke, hvorfra de skal tage deres Skatter og Afgifter«. I det hele taget bragte markeder penge i omløb og gav »mange Folk af adskillige Handteringer Leylighed at fortiene Penge.« Vel hørte man undertiden klager over, at en håndværkers fortjeneste ved en rejse ikke kunne opveje udgifterne til vognleje. Men som oftest havde klageren kun sig selv at takke for dette. Enten havde han bragt for dårlige varer, eller også havde han skruet prisen for højt op – og det lærte han nok at råde bod på en anden gang. Under alle omstændigheder måtte de næringsdrivende generelt have fundet fordele ved at drage på markeder, »thi ellers havde vel Erfarenhed lært dem at blive hiemme«, lyder det nok så snusfornuftigt.

Men Køge magistrat pointerede, at markederne også var en stor fordel for køberne. For de kunne her på ét sted skaffe de varer, som de ellers

³⁷ Sst. s. 242-43.

³⁸ Svarskrivelserne findes i SS. Købstædernes div. årl. indberetninger 1765-90 (S. No. 1a) (lægget: Betænkninger om markeder ...). I modsætning til de øvrige købstæder sorterede Sorø ikke under stiftamtmanden, men under amtmanden for Sorø og Ringsted amter. Også byfoged Jessen blev bedt om at afgive en erklæring om markederne og deres nyttige og skadelige virkninger. Svarbrevet findes i: Sorø og Ringsted amter 1748-98, Indkomne breve og dokumenter vedk. Sorø købstad i amtmand Reitzensteins tid, fasc. 4-5, 1766-80.

måtte søge på flere steder og til højere pris. Påstanden om, at markedsvarer var af dårlig kvalitet, tog magistraten ganske let: »Men foruden at man som oftest kan see sig for, saa maatte dog Erfarenheden i saa mange Aar have lært Folk ikke at købe paa Markeder, om de altid med Markeds Vahre bleve bedragne«. Endelig blev de gængse moralske indvendinger fejlet af bordet med disse ord: »... den liderlige finder allevegne Leylighed til Liderlighed« og »en stræbsom og ordentlig Mand ... drikker vist ikke meer paa Markeder end andensteds«.

Mange af Køge-folkenes synspunkter genfindes i de øvrige indlæg. Således erklærede byfogeden i Præstø, at »saadan Tvang vilde tiene meere til at qvæle den allerede halvdøde Arbeydsomhed i Smaa-Stæderne«. Og borgmesteren i Næstved udsendte flg. frihandelsdeklamation: »det, der skulle synes at kunde tabes ved Markedet i een Bye, eller Kiøbstæd for dens Borgere, vindes igien ved Deres Reyser til andre Stæders Markeder, og derved opsættes, saa at den frie Handel paa offentlige markeder bliver ulige nyttigere ... da Frihed til at sælge og købe er Handelens Liv«.

Flere hæftede sig også ved den store håndværkerafsætning og de lave forbrugerpriser, og i denne forbindelse gjorde Næstveds borgmester opmærksom på, at en begrænsning af markedshandelen uden tvivl ville føre til prisforhøjelser. Byfogeden i Vordingborg bemærkede, at almuen gennem mange år havde været vant til at købe de fleste fornødenheder på markeder, og at håndværkerne bestræbte sig på at få en del produkter færdige til disse dage, da de ikke kunne afsætte ret meget på andre tider af året. Tilsvarende noterer byfogeden i Præstø, at bonden gerne udsatte sine indkøb af sko og skind til markedsdagene; ellers købte han kun det aller-mest nødvendige. Byfogeden gør også den særdeles interessante bemærkning, at de omrejsende markedssælgere gerne benyttede (efterårs)markederne til at skaffe sig billig »Vinter Provision«. Der var nemlig så store lokale forskelle på fødevarepriser – også inden for samme landsdel – at det ofte kunne svare sig at købe ind i en fremmed købstad. Også fra denne synsvinkel var det overordentligt nyttigt, at håndværkeren tjente en del penge på én gang, når der blev afholdt marked.³⁹ Endelig gør byfogeden opmærksom på, at tilstedeværelsen af de mange mennesker på et marked var en stor fordel for bonden, når han skulle finde afsætning for kreaturer, fedevare, gryn og ærter. (Under forudsætning af, at der ikke var for mange sælgere i forhold til antallet af købere, kunne man tilføje.)

I flere indberetninger bliver der også peget på byernes svage næringsliv

39 Tilsvarende nævner byfogeden i Nykøbing S., at den store indtjening på én gang var nødvendig for at kunne gøre materialeindkøb.

som et væsentligt motiv til at holde marked. Byfogeden i Nykøbing S gjorde således opmærksom på, at byen manglede både guldsmede, drejere, handskemagere, rebslagere, pottemagere, tinstøbere, kobbersmede og hattemagere. Det var simpelt hen nødvendigt at afholde markeder for, at egnens befolkning kunne få adgang til disse varer.

Magistraten i Kalundborg fandt det betænkeligt at hindre de fynske skomagere og bødkere i at komme til Sjælland, eftersom dette sikkert ville give forsyningsproblemer visse steder. Derimod fandt magistraten ingen grund til, at der blev udbudt grove købmandsvarer ved markeder, da disse produkter kunne erhverves i enhver købstad. Også i Nykøbing og Holbæk så man gerne købmændene udelukket fra markedsdeltagelse. Magistraten i Holbæk hævdede ligefrem, at de købmænd, der rejste til markeder, sjældent bragte andet med sig end varer, som de ikke kunne sælge derhjemme.

Alt i alt var der altså meget stor uvilje mod begrænsninger af markedsrejserne. Byfogeden i Skælskør argumenterede således for, at den bevægelsesradius på 9-10 mile, som mange af byens håndværkere lagde for dagen, havde ganske god mening, »thi Mand hører sielden nogen Haandvercks mand at klage sig ved Vejens Længde Men hellere: at hand ved de længst fra liggende Marckeder har meere Afsatz og fordeel Af og paa sine vahre, end ved de kortere Tourer«. I nogle af de andre byer gik man modvilligt med til en vis »circumference«, men Holbæk magistrat pointerede dog, at byens borgere i det mindste burde have ret til at besøge 11 af de nærmeste købstæder! Og i Præstø ønskede man ikke blot at have markedskontakt til de nærmestliggende byer – Køge, Næstved, Vordingborg og Stege – men også med Roskilde og Ringsted. »Thi ... Almuen her i Egnen, besynderlig Bønderne, hvoraf en stor Deel ere vante at handle med heste og Qvæg, har en forudfattet Meening om og Credit for de Markeder, som falde i Nærheden af Kiøbenhavn og paa den almindelige Landevey dertil, som gjør, at de flittig besøge disse fremfor andre Markeder«. Derfor måtte det også være rimeligt, at håndværkerne og de handlende i Præstø havde mulighed for at »søge Oprejsning ved en reciprok Handel på bemeldte Steders Markeder, hvor Søgningen og følgelig Af sætningen, som Erfarenhed lærer, er stærkere end her«.

I Helsingør var man mindre fordringsfuld. Her talte man kun om markedsforbindelse til Hillerød, Slangerup og Roskilde, men disse krav blev til gengæld forfægtet med stor inderlighed – og med en udpræget sans for, hvilke argumenter, der måtte falde i de høje myndigheders smag. Magistraten henviste til, at mange af de Helsingør-borgere, der tog på marked, medbragte hjemmegjorte varer fra Jylland »eller andre Danske Provind-

ser, hvilke Varers Afsætning blandt de nærliggende Amters Almue bør, saa meget meere befordres, som disse Landets egne nødvendigste og for Almuen til Brug meest passende Manufactur-Varer fortiener Regieringens ømmeste Omsorg, som de, der underholde en betydelig Deel Indbyggere i en nyttig Vindskibelighed og befordrer en Deel af Landets egne Natur-Produkters Anvendelse til de ringere Manufacturer« (!) Helsingørs magistrat var også den eneste byøvrighed, der anlagde en reserveret holdning over for visse markedsrejsende fra andre byer. Magistraten rejste nemlig det spørgsmål, om københavnerne skulle have ret til at sælge varer i sundtoldbyen. For det første havde København ikke noget krammarked, hvor Helsingør-folk og andre provinsboere kunne sælge deres varer.⁴⁰ For det andet blev København besøgt af så mange mennesker fra landdistrikterne, at de næringsdrivende i hovedstaden havde væsentligt større muligheder for at afsætte deres varer end fagfællerne i de andre byer. Hvad magistraten ikke nævner, er, at Helsingør – i modsætning til så mange andre byer – nok kunne klare sig uden varetilførsel fra udefra kommende markedshandlere; ja, formentlig har de københavnske kræmmere tværtimod påført de lokale handlende en ubehagelig konkurrence.

Om stiftamtmand Knuth var tilhænger af markedsbegrænsninger i sommeren 1775, er svært at sige. Men han var det i alt fald ikke efter at have læst indberetningerne fra de sjællandske købstæder. Hans indberetning fra 20.9.75 er spækket med skjulte citater fra flere rapporter, og konklusionen – der er en ren afskrift fra Præstø-byfogedens indberetning – er ikke til at tage fejl af: »Jeg maae Allerunderdanigst reent ud tilstaae, at jeg ikke indseer ... at denne Frihed, saa vel for Borgeren som Bonden, uden Tvang og Indskrænkelse, at besøge alle lovlige Markeder ... det heele Land over med tilladelige Vahre ... skulde kunne skade Kiøbstæd Handelen i Almindelighed«. Tværtimod betød markedshandelen, at »Communicationen mellem de hinanden fraliggende Egne og Districter, eller den saakaldte indvortes Handel ... meget meere befordres ... uden at nogen ... kan synes derved frem for andre fornærmet, i det alle har lige god ret, og det altsaa bliver Stræbsomheden alleene, der giver Udslaget af Fordeel«.⁴¹

Den sjællandske købstadsbefolkning slap med skrækken. Reskriptet fra 20.2.1775 blev – forståeligt nok – ikke fulgt op af nye markedsbegrænsende initiativer fra centraladministrationens side.

40 København havde derimod et ugentligt hestemarked året rundt.

41 SS, Kopibog 1775-76, s. 310-11.

Markedslistre og rejsemønstre

Takket være forordningen af 13.2.1775 råder vi over et ret fyldigt materiale til belysning af, hvem der solgte varer på hvilke markeder i slutningen af 1700-tallet og i det meste af 1800-tallet. Markedspasordningen eksisterede nemlig – ganske uændret – helt frem til 1882, hvor alle krammarkeder blev afskaffet i henhold til lov af 23.5.1873.

Købstædernes myndigheder blev i 1775 pålagt hvert år at indlevere lister over såvel de af byens borgere, der havde fået pas til markeder i andre byer (i det flg. kaldet udrejselister) som de fremmede, der havde forevist pas ved byens egne markeder (tilrejselister). Listerne skulle via stiftamtmanden sendes til både Kommercekollegiet og Rentekammeret (i sidstnævnte tilfælde som bilag til købstadsregnskaberne, der blev revideret her).

For at kunne tilfredsstille centraladministrationens behov blev der i mange byer anlagt markedspasprotokoller, men der er kun bevaret ganske få fra 1700-tallet.⁴² Derimod indeholder adskillige retsbetjentarkiver og enkelte rådstuearkiver protokoller fra 1800-årene. Ligeledes kan man ofte finde markedslistre som bilag til kærnerregnskaber eller i pakker med rådstuens næringssager, og undertiden kan de endog være ført ind i magistratens kopibog.⁴³ I enkelte rådstuearkiver (som fx arkivet fra Køge) er markedslistre samlet i en særlig pakke.

I denne artikel er der primært gjort brug af to pakker fra Rentekammerets arkiv.⁴⁴ De indeholder sjællandske og jyske listre fra perioden 1776-99, og fra et enkelt år, 1788, er der udrejselister fra alle sjællandske byer med undtagelse af Ringsted og Sorø. For Ringsted findes i stedet en sådan oversigt fra 1795. Samtidig er der for næsten alle byerne tilrejselister fra mindst ét af årene 1787-91. Rentekammerets materiale sammenholdes med 12 udrejselister fra 1777, der er fundet i stiftamtets arkiv, samt 4 udrejselister fra 1776, der er henlagt i en journalsag hos Kommercekollegiet.⁴⁵

42 Fra Sjælland drejer det sig om: LAK. Skælskør byfoged, Markedspasprotokol 1775-1804 og Kalundborg rådstue, C. 63, Næringsvæsen 1625-1888 (pakken indeholder en protokol for årene 1786-1801).

43 Jvf. Thomsen (se note 7), s. 469 og 817.

44 RA. Rtk. 2435.25-26.

45 SS, Købstædernes markeder 1778-90 og KK, Journalsag 572/1777 (pk. 592). Journalsagen indeholder også udrejselister fra 1776 for flere af de byer, der er repræsenteret i materialet fra stiftamtets arkiv. Disse listre er ikke gennemgået i detaljer, da hovedtrækkene i næsten alle tilfælde stemmer ganske godt med listre fra 1777.

Efter at have gennemgået de mange skærmydsler ved indførelsen af markedspas er det ikke uden en vis rysten og bæven, man kaster sig ud i en analyse af de mange lister. Men de ihærdige bestræbelser på at få systemet til at fungere giver faktisk, alt andet lige, en ganske god grund til at tro på, at i alt fald hovedtendenserne i tabellerne er troværdige. Der foreligger dog visse muligheder for kontrol. 1777-listen fra Roskilde indeholder ikke blot oplysninger om pas til byens egne borgere, men også om pas til fremmede, der skulle videre til andre markeder. Der blev i alt udstedt 48 pas til fremmede, heraf ca. 4/5 til københavnere. For den lille restgruppe af provinsboere kan man sammenligne Roskilde-listen med udrejse-listerne fra de byer, hvor de havde deres bopæl, og det viser sig da, at ingen af tillægspassene er blevet registreret i hjembyen. Da det imidlertid drejer sig om så få personer, og de kom fra forskellige købstæder, har underregistreringen i det konkrete tilfælde ingen praktisk betydning for tolkningen af resultaterne.

Men hvordan forholder det sig mere generelt med registrering af tillægspas, kan man da spørge. Her er der en klar forskel mellem udrejse-listerne fra 1776-77 og 1788. Listerne fra 1788 omtaler altid kun ét rejsemål ud for hvert pas; i 70'er-listerne, derimod, kan der optræde adskillige destinationer. Konklusionen må være, at listerne fra 1776 og 77 er blevet til på grundlag af hovedpas, der jo omtalte »den heele Tour«. Disse pas er tilsyneladende ophørt med at eksistere i overensstemmelse med Kommercekollegiets vejledning fra d. 11.11.1777, og 80'erlisterne er da alle fremstillet på grundlag af udrejsepas, af hvilken grund der må være tale om en vis underregistrering af den enkelte købstads udadrettede markedsaktiviteter.

Til alt held tyder det dog på, at fejkilden ikke er særlig stor. For en sammenligning af datoerne for pasudstedelse og aflevering viser, at modtageren i langt de fleste tilfælde har været i besiddelse af sit pas i så kort en periode, at det har været umuligt eller i alt fald meget vanskeligt at nå at besøge mere end ét marked. Kun for den lille gruppe af »markedskræmmere«, hvoraf nogle i 1777 aflagde besøg på ca. 30 markeder (dvs. ca. 3/4 af alle krammarkeder på Sjælland) kan der være tale om underregistrering i lidt større omfang.

For at få et bedre indtryk af 1788-listernes troværdighed er de blevet sammenholdt med de tilrejselister, der er bevaret fra samme år. Der er sjældent nøje overensstemmelse mellem de to sæt, men generelt er afvigelserne så små, at det må være fuldt forsvarligt at bruge udrejse-listerne som en indikator for, hvilke markeder, der faktisk fik besøg af folk fra en bestemt by.

Med disse metodiske bemærkninger in mente må det være på tide at se nærmere på tabel 1 og 2, der giver en samlet oversigt over rejseaktiviteten. Tilsyneladende havde en række byer en langt større udrejseaktivitet i 1777 end i 1788, og hovedpassenes bortfald kan kun give noget af forklaringen på dette. Imidlertid noteres der en klar, modsatrettet tendens i enkelte byer, så man bør være varsom med at knytte sammenhænge mellem antallet af markedsrejser og konjunkturudviklingen.⁴⁶ En gennemgang af Rentekammerets tilrejselister og markedsapasprotokollen fra Skælskør viser da også, at antallet af markedsgæster med pas kunne variere ret så kraftigt fra år til år. Fx var der 240 gæster i Køge i 1784, men kun 179 året efter. De aktuelle vejr- og vejforhold har antagelig spillet en vis rolle for søgningen til i alt fald nogle markeder. En anden faktor er, at der var en vis tradition for, at folk fra samme by tog på markedsrejse sammen. Således kunne en købstad et år pludselig få et stort »rykind« fra en by, som man ellers ikke havde nogen markedsforbindelse med.

Hvis der eksisterer en vis positiv korrelation mellem antallet af markedsrejser og den samlede afsætning af varer – og det må man trods alt formode, at der gør – har de sjællandske købstæder som helhed haft et stort handelsbalanceunderskud på markedshandelen. Dog havde enkelte byer såsom Køge og Næstved langt flere udrejsende end tilrejsende. Det generelle underskud skyldes først og fremmest københavnernes og fynboernes tilstedeværelse. Der var københavnske sælgere i næsten alle sjællandske købstæder, og navnlig i Hillerød, Roskilde og Køge optrådte de i et betragteligt antal. Men også relativt fjerntbeliggende byer såsom Slagelse, Ringsted, Holbæk og Sorø fik i slutningen af 1780'erne 20-30 københavnske markedsbesøg om året.

Fynboerne havde så afgjort Kalundborg og Slagelse som de foretrukne rejsemål. I Kalundborg udgjorde de hvert år 37-47% af alle markeds-gæster med pas, og i år 1800 kom den tilsvarende andel i Slagelse op på 43% (i alt 105 fynboer).⁴⁷ I Kalundborg og Slagelse var gæster fra Kerte-

46 Thomsen (se note 7) har for Holbæk påvist et større antal tilrejsende i 1790'erne end i 80'erne, og han mener, at det kan hænge sammen med, at bønderne havde bedre råd til at købe luksusartikler i de »gode Aar« efter 1790. (S. 469) Svend Larsen, der har analyseret fynske markedslistes, sætter væksten i antallet af pas, der blev udstedt i Odense mellem 1798 og 1804, i relation til den almindelige højkonjunktur. (Fynsk markedshandel, *Fynske Minder* 1960, s. 70.) Til gengæld når Søren Rudolf Christensen i en analyse af markeds-pasprotokollerne fra Præstø 1811-25 og 1839-43 frem til, at markedshandelen voksede i økonomisk usikre tider; højdepunktet blev nået 1817-19. (*Undersøgelse af en mindre købstads markedsvæsen i det 19. århundreds første halvdel*, utr. afl.opg., Lokalthistorisk Afdeling, Københavns Universitet, ca. 1975, s. 10).

47 LAK. Slagelse rådstue, Kæmnerregnskaber 1805.

minde og Nyborg relativt almindelige, og der kom også enkelte fra Svendborg og Fåborg. På mange andre sjællandske markeder så man stort set kun skomagere og evt. vævere fra Odense, men de nåede til gengæld også helt til Roskilde, Køge og Præstø.

Også humleførerne fra de fynske godser nåede vidt omkring. De optræder bl.a. i nogle lister fra Hillerød og Store Heddinge. Deres aktiviteter var dog ikke lige velset i alle kredse. I 1775 indleverede oldermændene for Københavns hørkræmmerlaug således en klage over en fynsk bonde, der var mødt op på Roskilde marked med 3 skippund humle. Oldermændene erkendte, at bonden havde ret til at føre sin egen avl til marked. Men han burde »blive ved sin Hiemstavn eller i det mindste i sit Land«. Desuden mente oldermændene, at en bonde umuligt selv kunne producere så meget humle; ergo måtte han have foretaget opkøb fra andre bønder. Protestbrevet blev via Københavns magistrat fremsendt til Kommercekollegiet, men her foretog man sig intet i sagen.⁴⁸

Det er bemærkelsesværdigt, at praktisk taget ingen sjællænder drog til marked på Fyn.⁴⁹ De sjællandske kræmmere og håndværkere var i det hele taget meget lidt motiverede til at forlade øen – lige bortset fra borgerne i enkelte sydsjællandske byer, der var ret flittige gæster i Nykøbing F. og Stubbekøbing. Men det hørte så absolut også til sjældenhederne at møde en lollandsk, falstersk eller jysk markedssælger på Sjælland. Dog indeholder listerne navne på enkelte kniplingssælgere fra Sønderjylland, tinstøbere fra Fredericia og kræmmere fra Nakskov, Århus, Randers og Haderslev. At Haderslev er repræsenteret, er ikke så mærkeligt, for denne by havde en usædvanlig kraftig udadrettet markedsaktivitet; mange nordjyske byer fik således hvert år en stor tilvandring herfra.

Tabel 2 viser, at Roskilde, Ringsted og Slagelse var de sjællandske købstæder, der formåede at tiltrække flest sælgere. I disse byer var der mere end 100 udenbys sælgere tilstede ved næsten alle markeder omkring 1790, og undertiden kom tallet et pænt stykke over 150. De tre byer modtog hvert år sælgere fra mindst 2/3 af de sjællandske købstæder, men dette gjaldt nu også for en række af de andre større og/eller centralt beliggende byer.

I den modsatte ende af skalaen finder vi Slangerup, der trods 4 krammarkeder kun formåede at mobilisere 102 udenbys sælgere i 1791, og i

48 KK, Journalsag 638 (40)/1775.

49 I øvrigt havde også de fynske markedsrejsende en skæv aktionsradius. Fx aflagde Odensefolkene omkring 1800 forbavsende få besøg på jyske markeder. (Larsen (se note 46), s. 70-71) Fynske markedslisters findes ikke blot i fynske retsbetjentarkiver, men også i KK. Indkomne sager til tabeljournalen 1789-93 (pk. 753).

nogle af de andre år lå tallet kun på omkring 80. Ja, ved visse markeder mødte der bare 10 pasindehavere. De lave tal skal uden tvivl ses i sammenhæng med, at denne del af Nordsjælland var yderst velforsynet med krammarkeder i slutningen af 1700-tallet. Frederikssund havde således også 3 markeder, og man må formode, at efterspørgslen ved det enkelte marked har været ret beskeden – især, når den korte afstand til hovedstaden med dens store vareudbud tages i betragtning. Slangstrup formåede da også kun at tiltrække sælgere fra få og fortrinsvis nærtbeliggende byer: 42% af sælgerne i 1791 kom fra Hillerød.

Et langt mere ensidigt billede ses dog i Nykøbing S, hvor 62% af gæsterne i 1787 kom fra Holbæk, og i Store Heddinge, hvor 70% var fra Køge. Til gengæld lå de to byer ekstremt lavt mht. egen udrejseaktivitet. I Store Heddinge var der i både 1776 og 1788 kun to borgere, der drog ud, og de nåede ikke længere end til Køge og Roskilde. Et klart udtryk for næringslivets armod i den lille Stevns-by. Der er unægteligt langt til nabobyen Næstved, der i 1777 havde 65 borgere på rejse til i alt 17 købstæder!

Mens Nykøbings og Store Heddinges situation nok var at forvente, er det overraskende, at heller ikke Helsingør og Korsør havde særligt meget markedshandel med de øvrige byer. Helsingør magistrat beklagede sig over de mange københavnske gæster, og de ses da også i 1785 at have udgjort 70% af alle udenbys sælgere. Ellers blev byen stort set kun besøgt af en gruppe Hillerødborgere. Og Hillerød er da også det totalt dominerende rejsemål blandt det forbavsende ringe antal Helsingør-borgere, der drog på markedsrejse. En gennemgang af tilrejselisterne fra alle sjællandske købstæder viser dog, at Helsingør's udrejselister giver et lidt skævt billede. Faktisk var Helsingør repræsenteret på markeder i de fleste byer, men kun Hillerød fik mere end 2-3 besøg om året.

Knap så isoleret var Korsør. Således udviste byens egne borgere en ret »normal« rejsesaktivitet, omend den geografiske radius var mere begrænset end for de fleste andre byer. Dette gælder navnlig for 1788, hvor 80% af rejserne gik til enten Slagelse eller Skælskør. Men man forundres over det meget lille antal udenbys sælgere på byens marked. De fleste år lå tallet på ca. 35-45, men enkelte år nåede det op på 60-70. Nærtbeliggende byer såsom Kalundborg, Holbæk og Næstved var meget svagt repræsenteret. Selv Skælskør-borgerne holdt sig tilbage: I 1777 og 1788 blev Korsørmarkedet besøgt af hhv. 5 og 2 Skælskør-folk, mens der blev udstedt hhv. 18 og 25 Skælskør-pas til de to markeder i Slagelse. Afstanden mellem de tre byer er ca. 15-20 km.

Det er nærliggende at sætte de ringe besøgstal i Helsingør og Korsør

i relation til de to byers gode søfartsforbindelser. Måske har nogle markedsælgere, især kræmmere, afholdt sig fra at besøge de to byer ud fra den betragtning, at byerne nok i forvejen var så velforsynede med varer, at det ville være vanskeligt at finde afsætning for markedsprodukterne. Men mange andre forhold kan spille ind. Man kommer således ikke uden om, at navnlig Helsingør ligger ret afsides i forhold til de fleste andre sjællandske købstæder. En mere ubestemmelig – men formentlig ganske betydningsfuld – faktor er traditionen. Hvis et marked af en eller anden grund havde fået et omdømme som et godt handelssted – og som et vigtigt »træfpunkt«! – kunne dette uden tvivl have en selvforstærkende effekt.⁵⁰ Omvendt kan markeder med et dårligt ry have haft svært ved at bryde den onde cirkel. Visse markeder kan altså have haft lave besøgstal, selv om der ikke var nogen oplagt økonomisk begrundelse for det. Man bør derfor være varsom med at bruge markedslistes som indikatorer for købstadshierarkier – selv om erfaringerne med Køge – Store Heddinge – og Holbæk – Nykøbing-relationerne kunne friste til det.

Vareformidling

Kræmmerne udgjorde som nævnt et markant, indslag i markedslivet. De fleste havde et varieret varesortiment, men navnlig tørklæder, huer, bånd og knapper blev udbudt i et ganske betragteligt omfang. Enkelte kræmmere var dog ret så specialiserede. En hattemager-enke fra Næstved holdt sig til at sælge dukketøj, og på adskillige markeder møder vi en skilderihandler fra Roskilde og en barometerhandler fra København. Købmænd forekom kun sjældent, og de medtog som oftest kun nogle få slags varer, typisk hør og humle. Dog kan det bemærkes, at købmændene i Korsør var meget flittige til at falbyde trævarer, og at købmændene i Næstved, Vordingborg og Præstø visse år solgte en del alenvarer på hinandens markeder.

Der er registreret over 30 håndværksfag i de sjællandske markedslistes. Især hattemagere, handskemagere, felberedere, bogbindere og guldsmede var typiske markedshåndværk. En sammenligning mellem udrejselisterne fra 1788 og folketællingen fra 1787 viser, at hovedparten

⁵⁰ Markederne i Slagelse havde endnu omkring 1870 så godt et ry, at de formåede at tiltrække købere fra 3-4 miles afstand. (P. Arnskov: Slagelse Kram-Markeder for 50 Aar siden. *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt* 6, 1917, s. 175).

af dem, der var tituleret som udøvende inden for et af disse fag, var på marked i 1788.⁵¹ En stor del af folketællingens pottemagere, rebslagere, sadelmagere, kobbersmede, rokkedrejere og bagere er også genfundet i markedslisterne. Navnlig inden for de fag, der kun var repræsenteret i få byer – såsom bogbindere og guldsmede – kunne det blive til mange ture med store varelagre. I 1780 var bogbinderen i Slagelse således i Store Heddinge med 600 bøger; normalt nøjedes han dog med 100-300 stk.

Der var også en række fag, hvor udøverne meget sjældent tog på marked. Dette gælder bl.a. for snedkere og grovsmide og (lidt mere overraskende) for skræddere og vævere. Men ingen regel uden undtagelse. I Skælskør præsterede 2-3 af byens snedkere hvert år tilsammen 5-10 ture til nogle af de nærmeste markeder; de medbragte hver 6-10 fyrrekister. Ligeledes tog byens glarmester troligt rundt til 4-5 markeder med sine 40-70 vinduesglas.

Af andre specielle træk kan nævnes, at pottemagerne i Slagelse havde en usædvanligt høj rejsefrekvens i forhold til deres fagfæller i andre byer. I 1777 klarede byens 3 pottemagere i alt 30 besøg i 9 købstæder. Den store aktivitet skal muligvis ses i sammenhæng med, at lerkvaliteten på Slagelseegnen var særdeles god og, at byens pottemager-arbejde derfor kan have været meget efterspurgt.⁵²

Også bødkerne i Præstø gjorde sig bemærket ved en forholdsmeæssig stor rejselyst. Men byen havde også usædvanligt mange bødkere i forhold til befolkningstallet, og alle 5 bødkere var på farten i 1788. Så det er fristende at tage det store antal rejser som udtryk for, at bødkerne – i højere grad end så mange andre håndværkere – var nødt til at drage ud for at skaffe sig brød på bordet.

»Overbefolkning« var også et væsentligt motiv til skomagerens talrige markedsture. Selv i de helt små købstæder var der som regel mere end 10 mestre inden for denne profession. Kun i ganske få byer, såsom Helsingør og Slagelse, var skomagerne tilbageholdende med at tage på marked. Samtidig modtog Sjælland som nævnt et betydeligt kontingent af fynske skomagere. Så i alle købstæder var mindst 20% af de udenbys sælgere skomagere, og i halvdelen af byerne var andelen helt oppe på

51 Det er almindeligt kendt, at folketællingernes erhvervsbetegnelser kan være temmeligt problematiske, ikke mindst fordi mange benyttede flere næringsgrene på samme tid. Dog giver købstadsfolketællingerne normalt et ganske godt fingerpeg om, hvem der havde borgerskab inden for de forskellige erhverv. Problemet er bare, at en person kunne have opført sig med denne beskæftigelse uden, at det kan aflæses i folketællingen.

52 Erik Pontoppidan: Den Danske Atlas, Tomus III, 1767 (repr. 1968), s. 4.

33-45%.⁵³ Mht. skomagere indtager Køge en helt speciel position. Iflg. folketællingen havde byen hele 27 skomagere samt en halv snes skoflækkere.⁵⁴ I 1788 optrådte der 26 Køgeskomagere på de sjællandske markeder, og 14 af disse er noteret for mere end 10 ture. I alt blev det til 299 markedsrejser – eller 69% af alle Køge-rejser. Blandt de øvrige Køge-boere var der nemlig (med få undtagelser) ikke tale om nogen særlig rejsetilbøjelighed. Også i 1776 var Køge-skomagerne flittige markedsrejsende, men dog langt fra i samme omfang som i 1788.

Tabel 3 viser rejseskemaet for en af de mest aktive skomagere, Mathias Ritzau. Som det ses, var omfanget af rejsegodset temmeligt varierende. Det er navnlig påfaldende, at han tog en særlig stor mængde sko med til april- og augustmarkederne i Roskilde og til juni-markedet i Ringsted. Det samme mønster kan iagttages hos en del andre skomagere fra Køge, og når man tæller sammen, bliver billedet meget tydeligt. Til markeder i Store Heddinge blev der bragt omkring 500 par Køge-sko, til markeder i Hillerød, Frederikssund, Slangerup og Præstø lå tallet for det meste på 3-500 og til markeder i Sorø og Slagelse på 50-150. Men til junimarkedet i Ringsted og augustmarkedet i Roskilde fragtedes hhv. 965 og 927 par, og påskemarkedet i Roskilde toppede med en forsyning på 1350 par sko fra Køge – samt 211 par støvler, ikke at forglemme. Altså endnu et klart tegn på, at man forventede stor afsætning ved markeder i Roskilde og Ringsted.

Flere forskere har interesseret sig for markedernes rolle som distributionsled for varstrømme. Hanssen har foretaget en typologisering af de skånske markeder, og han påviser bl.a., at nogle af købstædernes markeder i udpræget grad formidlede købstadsprodukter til landbefolkningen, hvorimod landsbymarkederne havde en temmelig jævnbyrdig vareudveksling mellem land og by.⁵⁵ Palle Ove Christiansen har v.h.j.a. Køge's

53 Thomas Bloch Ravn har undersøgt tilrejselisterne for Viborg Snapsting 1776-97. Her optræder der praktisk taget ingen skomagere, og der er i det hele taget kun få gæster inden for de fag, hvor der eksisterede et lav i Viborg. På grundlag af dette opstiller Ravn en generel hypotese om, at de tilrejsende håndværkere og markedsbyernes egne næringsdrivende supplerede hinandens vareudbud i stedet for at konkurrere med hinanden. Egentlig markeds konkurrence opstod først i 1800-tallet, mener han. Som det fremgår, er denne antagelse ganske uholdbar, i alt fald for Sjællands vedkommende. (Snapsting og markedshåndværk, *Fra Viborg Amt* 1985, især s. 57-58).

54 Grethe Ilsøe har analyseret Køge-skomagerens økonomiske, sociale og familiemæssige forhold i: De Kjøge-skomagere omkring 1800 – en socialdemografisk undersøgelse, Tommy P. Christensen m.fl., red.: *Slægter – Skjolde – Steder. Festskrift til Knud Prange 6. juni 1990*. Odense 1990, s. 213-31.

55 Hanssen (se note 2), s. 209 og 256-58.

tilrejseliste fra 1786 og udrejseliste fra 1788 forsøgt at placere byen i et handelsnetværk mellem leverandør- og aftagerbyer. Men han behandler materialet for håndfast, idet han bruger det store antal markedsrejsende fra Næstved som et indicium for, at Køge modtog mange af sine lybske varer via denne by. Imidlertid var der kun ganske få kræmmere (og kun én, der muligvis kan have fået nogle af sine varer fra Lübeck!), men derimod mange forskellige slags håndværkere, blandt de Næstved-folk, der tog til Køge. Og hvad Køge's import fra Lübeck angår, har Korsør antagelig spillet en mindst lige så stor rolle som »mellemstation«. Men Korsør omtales ikke i artiklen, for Køge havde næsten ingen markedskontakt til denne by.⁵⁶

Kritikken af Christiansen's (i øvrigt meget inspirerende) artikel skal dog ikke skjule, at markedslisterne kan give mange interessante og pudsige oplysninger om spredningsveje for forskellige varer. Fx ses københavnske kræmmere at have formidlet ostindiske produkter (kattun, lærred m.m.), uldne varer fra Færøerne og Island og handsker fra Randers ud til mange afkroge af Sjælland. Jyske træsko og jydepotter nævnes også meget ofte. Det er ikke overraskende, at en del vognmænd fra Kalundborg i 1777 leverede en større mængde til bl.a. Slagelse, Ringsted og Roskilde. Mere bemærkelsesværdigt er det, at adskillige Næstved-borgere samme år havde en ret pæn leverance til Ringsted og, at Præstø-folk forsynede Store Heddinge med disse varer. Men de tre eksempler har det til fælles, at der er tale om transport fra en søfartsby til en købstad i den indre del af Sjælland.

Nye markeder 1775-1800

Det store antal markeder gav mange problemer, når årets markedskalender skulle fastlægges – navnlig, da det var forbudt at afholde markeder på lørdage, søndage og mandage. Der lød ofte protester over, at to markeder i samme landsdel enten var blevet anbragt på samme dag eller så tæt på hinanden, at det var umuligt at deltage i dem begge. En sådan protest gav i 1780 anledning til, at kancelliet iværksatte en landsomfattende under-

56 Palle Ove Christiansen: International Consumption Patterns in Peasant Households. A Danish Eighteenth-century Example, J.C. Johansen m.fl., red.: *Clashes of Cultures. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, Odense 1992, s. 293. Det må i øvrigt bemærkes, at Christiansen har opfundet en ekstra markedslokalitet, nemlig Fredensborg. Der er tale om en fejllæsning for Frederiksborg; markeder i Hillerød gik ofte under denne betegnelse.

søgelse af, hvordan markedskalenderen kunne indrettes på en mere hensigtsmæssig måde. Undersøgelsen førte til en ganske betydelig korrespondance, men uden resultat.⁵⁷

Imedens blev problemet stadigt større, for der opstod flere og flere markeder. Beslutningen om oprettelse af et nyt marked blev truffet i Geheimestatsrådet efter indstilling fra kancellikollegiet, der forinden havde forhørt sig hos stiftamtmanden og Kommercekollegiet. Forespørgslen hos Kommercekollegiet var i disse spørgsmål en ren formsag, hvorimod stiftamtmandens indstilling normalt havde den afgørende betydning. Samme procedure blev taget i anvendelse, når en købstad ønskede et af sine markeder flyttet til et andet tidspunkt på året. I 1777 fik Roskilde flyttet sit Degnsmissemarked fra begyndelsen til slutningen af oktober, fordi det hidtil havde ligget bare 14 dage efter det foregående marked i byen.⁵⁸ Roskilde magistrat begrundede ansøgningen med, at bonden efter den hidtidige ordning »endnu icke har haft Tiid nok til at tillave de Vahre, som hand gemeenlig frembringer til det sidste Marked, og hvoraf Byens Indvaanere og andre omkring liggende pleyer at forsyne sig med, ligesom og de fleeste Bønder til saadan Tiid endnu icke har faaet meget af Korn Vahre aftorsken og afsadt, hvorfor mange af dem fattes Penge at købe det for paa Markedet, som de ellers kunde behøve, og siden falder dem kostbarere«. Tilsvarende blev septembermarkedet i Hillerød i 1794 flyttet til omkring d. 1.11. I ansøgning blev der bl.a. henvist til, at tjenestefolkene da havde fået deres løn og, at bonden kunne afsætte sit kvæg, »saasom Slagtertiden er saa nær«.⁵⁹

Mens datoflytninger normalt ikke gav anledning til kontroverser med nabobyerne, var dette mere reglen end undtagelsen, når en købstad ansøgte om et nyt marked.⁶⁰ Navnlig var Østsjælland gang på gang centrum for købstadskonflikter. I 1776 ansøgte borgerne og byfogeden i Store Heddinge om tilladelse til at oprette to krammarkeder samt et ugentligt hestemarked i fasten og to »ordentlige« torvedage.⁶¹ Byen havde tidligere haft to krammarkeder, men de var gledet ud af almanakken i 1747 og antagelig ophørt længe forinden. Nu måtte det være på tide, at Store Heddinge

57 Suppliker 1780 (7E1308) og Sj. T. 1404/1780. SS. Købstædernes markeder 1778-90 indeholder en større mængde af forslag til nyindretning af markedskalenderen.

58 Sj. T. 401a/1777 med konc. og indlæg.

59 Sj. T. 416/1794 med konc. og indlæg.

60 Martensen – Larsen (se note 7) har gennemført en tilsvarende undersøgelse vedr. oprettelse og nedlæggelse af markeder i Thy og på Mors i 17 – 1800-tallet, og han har fremdraget adskillige særdeles interessante konfliktsager (se især s. 86-97).

61 Sj. T. 706 – 707/1776 med konc. og indlæg.

igen fik de samme privilegier som andre købstæder, mente byfoged Holstein, for byen var jo »pligtig liige med andre Stæder at udreede alle Paa-læg«. Samtidig rettede han en kraftig kritik mod Køge, der »har trokt all nærings Saften af Stevns-Herret til sig, og betaget denne Bye commerce«.

Da stiftamtmand Brockenhuus modtog suppliken fra kancelliet, sendte han den – efter almindelig praksis – til udtalelse i de tre nærmeste byer. Bystyrelserne i Næstved og Præstø havde ingen indvendinger, men i Køge stillede man sig på bagbenene. Byens magistrat fremførte, at en betingelse for, at en købstad kunne holde marked var, at den selv havde et »Forraad paa rette Markets Vahre til billige Priser«. Dette kunne næppe siges om Store Heddinge, der i så udpræget grad manglende handlende og håndværkere. Og »Kiøbmands Vahre kand den formedelst dens Beliggenhed ikke have til saa lette Priser som andre rette Handels-Kiøbstæder«. Byens fornemste næringsbrug havde nemlig indtil nu bestået i en betydelig avl og brændevinsbrænding »ved hvilket sidste den, rettere end Kiøge, kand siges at trække al Nærings-Saften af Stevns Herret til sig for at forvandle den til usunde Vædske«. Køge-folkene tvivlede da heller ikke på, at det egentlige formål med et marked var at øge omsætningen på brændevin, og det blev i denne sammenhæng bemærket, at ansøgerkredsen mestendels bestod af brændere. Endelig gjorde magistraten gældende, at Køgeborgerne stort set savnede avlsbrug og derfor var henvist til handel og håndværk – og dette gjorde dem særligt sårbare over for et marked i en så nært beliggende by som Store Heddinge.

Efter at have indhentet en supplerende udtalelse fra Holstein (byfogeden erklærede sig nu tilfreds med kun ét årsmarked) afleverede Brockenhuus sin indstilling til kancelliet. Han afviste modstanden fra Køge med en bemærkning om, at når Store Heddinge havde så få varer at byde på, kunne byen umuligt udgøre en trussel mod søkøbstaden. Stiftamtmanden fandt derfor intet til hinder for, at Store Heddinge fik et krammarked i september samt to torvedage. Et par måneder senere konfirmerede Geheimstatsrådet denne afgørelse.

Næste akt i dramaet udspandt sig i 1780. En række håndværksmestre fra Køge ansøgte om, at byen måtte få bevilget et tredie krammarked.⁶² Nu var det Holstein's tur til at stejle. Han hævdede, at dette ville blive til stor skade for Store Heddinge, og han tilføjede, at Køge med sin sejlads og handel havde store fordele frem for Store Heddinge. Brockenhuus lod sig endnu en gang overbevise af Holstein, og centraladministrationen fulgte

62 Suppliker 1780 (7E1313). Ansøgningen er fundet via SS, Notifikationslister 1773-91, hvor der er korte meddelelser om afslag på suppliker.

denne indstilling. Ansøgningen fra Køge synes imidlertid at have givet stevnsboerne blod på tanden. De genoplivede det gamle ønske om et ekstra krammarked og et ugentligt hestemarked i fasten.⁶³ De hævdede bl.a., at en sådan håndsækning, ville »forskaffe hertil fleere og bædre Haandværksfolk«. Trods voldsom protest fra Køge fandt ansøgningen tilslutning hos stiftamtmanden, der efter en nøje afvejning af de to byers økonomiske aktiver nåede frem til den konklusion, at ekstra markeder kunne »tjene til en Ligevægt imellem Kiøbstæderne«. D. 22.9.80 opnåede denne indstilling kongelig godkendelse.

Herefter var der ro omkring de to købstæder i en årrække. Men efterhånden måtte borgerne i Store Heddinge erkende, at to krammarkeder og et hestemarked alligevel ikke løste alle problemer. Og helt galt blev det, da Mikkelsdagsmarkedet i begyndelsen af 1790'erne blev flyttet frem til høstmåned august. I en supplik fra 1796 forsikrede de eligerede borgere, »at Indvaanerne langt hellere gandske Maae savne det i Augustii Maa-ned bestemte Marked. End have den Uroe og Sinked fra eget betydelige Avlings Arbeyde, som Samme Medfører uden nogen Fordeel«. ⁶⁴ Efter flere års brevveksling lykkedes det i 1798 at få flyttet markedet tilbage til slutningen af september.

Næsten samtidig med dette gik Køge-borgernes gamle drøm om et tredje krammarked endelig i opfyldelse. Efter deres eget ønske blev det lagt i maj.⁶⁵ Som den vigtigste begrundelse anførte borgerne, at der uden for markedstiderne, og især om foråret, kunne være problemer med at skaffe tilstrækkeligt mange fødevarer til Køge. Borgmesteren supplerede, at det på denne tid af året var nødvendigt at opkøbe fødevarer på landet, ja undertiden også i København.

Den nye byfoged i Store Heddinge havde ingen særlige bemærkninger til denne ansøgning. Også magistraten i Roskilde og byfoged Siersted i Ringsted gav grønt lys for projektet, men byfogedens synspunkter adskiller sig unægtelig fra, hvad vi ellers er vant til blandt købstadsmyndighederne: »Thi saa længe Markeder har Stæd, og ikke af Landboen søges enten hos Kiøbmanden eller Haandværksmanden i Byerne, de Vahre, som faldholdes paa Markederne, kand det være det samme hvor mange der bliver bestemt for hver Bye«. Siersted var imidlertid ikke i tvivl om, at markeder i almindelighed var til skade. Markedsvarer var jo »gjordte til ringe Priis og følgelig af liden Varighed«. Som følge deraf havde håndværkeren

63 Sj. T. 571/1780 med konc. og indlæg.

64 Sj. T. 519/1796 med konc. og indlæg.

65 Sj. T. 857/1797 med konc. og indlæg.

ikke lyst til at fabriqvere virkelig godt Arbeyde«. Siersted så derfor meget gerne alle krammarkeder ophævet. Dette ville animere håndværkeren til at arbejde bedre, og så skulle han nok blive besøgt af de omliggende landboere, hævdede byfogeden.⁶⁶

Striden om de ulovlige kildemarkeder

Trods det stigende antal købstadsmarkeder blev der ved med at eksistere kildemarkeder perioden igennem. De blev fortrinsvis afholdt ved Skt. Hans-tid og var tydeligvis en torn i øjet på myndighederne i de nærmestliggende købstæder. I 1779 søgte Holbæk magistrat om et ekstra marked d. 23.6 i håb om at kvæle markederne i Undløse og Hjembæk. Ansøgningen blev kun delvis imødekommet, idet Holbæk fik et marked d. 1.7. Den ønskede virkning udeblev åbenbart også, for i begyndelsen af 1800-tallet blev Hjembæk marked »ophøjet« til lovligt marked og fik plads i almanakken.⁶⁷

Da magistraten i Slagelse i 1782 blev bedt om en udtalelse vedr. reorganisering af markedskalenderen, benyttede den lejligheden til at søge om et Skt. Hans-marked i håb om at komme markedet i Kirkerup til livs.⁶⁸ Stiftamtmanden forelagde sagen for Esaias Fleischer, der var amtmand for Antvorskov og Korsør amter. Via dette embede var Fleischer imidlertid også direktør for Kirkerup hospital, en stiftelse for 8-10 lemmer. Det økonomiske grundlag for denne institution blev i stor udstrækning tilvejebragt gennem frivillige bidrag fra kildegæsterne. Fleischer havde i de foregående år gjort et stort arbejde for at forbedre stiftelsens økonomi, så der er ikke noget at sige til, at han modtog skrivelsen fra Slagelse magistrat særdeles køligt.⁶⁹ Han hævdede bl.a., at han aldrig havde set markedsaktiviteter, når han Skt. Hans dag havde været ude for at modtage de

66 Siersted havde luftet de samme negative holdninger til markeder 10 år tidligere – i anledning af en ansøgning om et ekstra marked i Næstved. (SS, Købstædernes markeder 1778-90).

67 Sj. T. 196/1779 med konc. og indlæg. Martensen – Larsen (se note 7) påviser også (s. 128), at så godt som alle de landsbymarkeder i Nordvestjylland, der opnåede officiel godkendelse, byggede videre på allerede eksisterende »selvgjorte« markeder.

68 SS, Købstædernes markeder 1778-90. Se også Slagelse rådstue, Indkomne breve 1782-83 (læg 1782).

69 Fleischer, der var tro mod Guldberg-regimet, blev afskediget fra sit embede i 1785. Kort efter udgav han sine erindringer (Esaias Fleischers Liv og Levnetsbeskrivelse ...), der i høj grad har karakter af et forsvar for hans handlinger som amtmand. Her spiller retableringen af Kirkerup hospitals økonomi en ret vigtig rolle (s. 99-101).

penge, som kildegæsterne havde lagt på altret eller i blokken til de fattige. »Alt hvad jeg troer, at der har været til fals, bestaaer i Noget Hvede Brød, som fattige Koner fra Slagelse gaar der ud med ... hvilket jeg ikke kan indsee at kunne kaldes Markeds Kram eller Vahre.« Magistraten replicerede, at amtmanden sagtens kunne have været i Kirkerup uden at have bemærket markedet. Det blev nemlig afholdt »en Distance fra Kilden og Kirken«. Men stiftamtmanden, der tilsyneladende ikke havde større lyst til disputer med den stridbare amtmand, lod sagen falde med henvisning til, at det var ubekvem at oprette nye markeder, så længe der blev arbejdet på en regulering af tidspunkterne for de eksisterende markeder.

Tre år senere indgav præsten i Sørbymagle og Kirkerup en supplik med ønsket om et forbud mod kildemarkedet. Han hævdede, at dette ville være til stor fordel for hans menighed »og hindre Udsvævelser«. Også denne gang lykkedes det Fleischer at afværge truslen mod markedets – og hospitalets – eksistens.⁷⁰

Uroen omkring Kirkerup marked var dog for intet at regne mod det stormvejr, kildemarkedet i Houby (også kaldet Højby) ved Fakse gang på gang røg ud i.⁷¹ I slutningen af juni 1776 modtog Rentekammeret et langt brev fra Hans Hylter, der indtil 1775 havde været birkedommer ved Jomfruens Egede birk.⁷² Han fortalte, at han de seneste to Skt. Hans-aftener havde været i Houby, hvor der havde været en del kræmmere og håndværkere (især skomagere fra Køge), og der var også blevet udskænket øl og brændevin i store mængder. Ved markedet i 1775 havde han henvendt sig til strandkontrolløren, der havde til opgave at indberette evt. ulovlig handel, men denne havde ikke foretaget sig noget. Ved det nys afholdte marked havde strandkontrolløren slet ikke været tilstede, og Hylter, der nu ikke længere var embedsmand, men privatperson, havde da i bogstavelig forstand »taget loven i egen hånd«. Han var gået hen til Espen Hansen, der var oldermænd for skomagerne i Køge, havde forevist ham forordningen og bedt ham vise pas og attest. Men oldermænd svarede blot, »at han Skeed og Skidte baade af Forordningen og mig«. Straks derefter blev Hylter omringet »af een deel Bønder og dito Karle, ja jeg blev og ilde begejnet og medhandlet ud af nogle af dem, med Slag, og Stød til Jorden«, men det lykkedes dog med besvær at slippe bort fra »disse Dievels

70 Suppliker 1785 (7Q410).

71 En sag fra 1769 endte hos generalprokurøren. Hans betænkning ses i: Henrik Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger VI Deel, København 1807, s. 64-66.

72 Houby-sagen 1776-77 bygger på Kancelliets Brevbog 1176/1776 og 1594/1776 samt Sj. T. 48/1777 og konc. og indlæg dertil.

Mennisker«. »Hvorledes det nu, saa vel med Houbye byes Gaardmænd, der ventelig har taget StadePenge af de ulovlige Handelsmænd ... tillige med foranførte Forbrydere ... skal forholdes, beroer paa De høye og goede Herrer i Rente Cammeret«, men Hylter undlod dog ikke at bemærke, at han forventede at nyde en rimelig belønning for sin indsats.

Brevet passerede i de følgende måneder fra Rentekammeret via Kommercekollegiet, Danske Kancelli, stiftamtmanden og amtmanden til Holstein, der foruden at være byfoged i Store Heddinge også var herredsfoged for Stevns og Fakse herred, under hvilken jurisdiktion Houby hørte. På ordre fra kancelliet foretog herredsfogeden et eksaminationsforhør af en del af de implicerede, deriblandt Hylter og nogle af Køge-skomagerne (dog ikke Espen Hansen). Håndværkerne kunne vanskeligt benægte, at der havde været udsalg af varer, men Køge-skomagerne stillede sig – klogeligt nok – noget skeptisk over for, om oldermanden havde benyttet præcis det ordvalg, som Hylter tillagde ham.

Forhøret blev fremsendt til kancelliet. Her modtog man også et brev fra Hylter, der ikke mente, at sagen var blevet undersøgt til bunds ved et stedfundne forhør. Kancelliet overhørte denne protest. I stedet valgte man en blød – og hurtig og billig – løsning: stiftamtmanden fik forhøret retur med besked om at indberette, »hvorledes De formeene, at de skyldige, for denne Gang, uden videre Action kunde være at ansee«. Knuth fulgte den bløde linie, idet han fremførte, at de skyldige »for største Deel ere fattige Haandværks Folk, som ikke uden Møye og Bekostning maa søge deres bedste Fortieneste ved Markeds-Reyser«. Han foreslog derfor, at de slap med en advarsel. Resultatet blev dog, at de blev idømt bøder på 4-6 mk »efter deres Formue«, men dette kan kun have været en bagatel af værdien af de medbragte varer. Historien melder intet om, hvorvidt Hylter fik sin belønning.

8 år senere blev centraladministrationen atter mindet om Houby markeds eksistens.⁷³ Denne gang var det den nye strandkontrollør Alsbach, der rejste problemet. I et brev af 26.6.84 oplyste han sine foresatte i Generaltoldkammeret om, at han tre dage forinden havde været i Houby, hvor han »forefandt et Marked større og folkerigere end noget hidtil i Storhedinge«. Men da han var alene sammen med en betjent, fandt han det »bæst og unægtelig sickerst for mine Læmmer« at afholde sig fra at konfiskere varer, og han nøjedes da med at optegne kræmmernes navne og adresser. Listen, der omfatter 18 navne fra Næstved, Køge, Ringsted, Store Heddinge og Jomfruens Egede, fulgte med som bilag.

73 Houby-sagen 1784-85 bygger på Kancelliets Brevbog 1315/1784, 312/1785, 1231/1785 og 1524/1785 samt (især) Kancelliets Breve 1524/1785.

Via kancelliet, stiftamtmanden og amtmanden endte Alsbach's indberetning hos herredsfoged Holstein, og han lagde ikke skjul på, hvad han mente om markedet i Houby: »Uagtet de kraftigste Foranstaltninger have været føyet for at afskaffe den Handel ved Houbye Kilde ... har dog Pøbelens Sammenløb, foranlediget af en blind Overtroe om Kildevandets særdeles Virkning, giordt det umuelig at hindre hvad Kiøb og Salg, der foretages. – Ingen kiender Forbrydere, Stædets Bønder undrage sig fra at give Assistance, og den minste Bevægelse der foretages til de faldholdne Vares Confiscation, sætter paa Øyeblikket Forsamlingen i bevægelse, saa at Rettens Betiente maae salvere sig med Flugten, saafremt de vil beholde Lemmerne ubeskadiget. – Der er derfor intet andet Middel til den paa-klagede Misbrugs Afværgelse for Haanden, end at en militair Comando maatte indfinde sig Dagen før St. Hans dag for at holde de Handlende fra at opslaae Boder m.v., og naaer da disse betimelig bleve bekiendtgjorte saadan Skridt, kan de tilskrive sig selv den Ulempe, deres Overhørighed mod de kongelige Anordninger vill paaføre dem« (!).

Amtmand Bielke følte sig ikke ganske overbevist om det rigtige i den dramatiske løsning. Over for stiftamtmanden gjorde han gældende, at det ville blive såre vanskeligt, at »forekomme Sammenløbet af Almuen« på denne dag, og så ville det også blive et »Savn for Sognets Fattige, til hvem udi Blokken ved Kilden gives en anseelig Deel«. Den bedste måde at hæmme markedet på ville nok være at mulkttere dem, der indfandt sig med salg for øje.

Alsbach kom til at vente længe på svar. To gange rykkede han – sidste gang var d. 1.6.85. Han bad da om en ordre om, hvordan han skulle forholde sig nærmestkommende Skt. Hans aften, og han erklærede, at han sagtens kunne forestille sig et stort tiløb denne gang, »da den sidste Forbrydelse endnu icke er strafet, og de derfor troer, at have et stiltiende Privilegium«.

Det var stiftamtmanden, der havde smølet med sagen. Han modtog den i august, men først i februar begyndte han at indhente supplerende oplysninger hos de forskellige købstadsmyndigheder,⁷⁴ og endelig d. 16.6 indleverede han sin indstilling til kancelliet. Brockenhuus slog fast, at sælgerne iflg. forordningen havde forbrudt alle deres varer til angiveren, altså Alsbach. Problemet var bare, at man hverken kendte varernes kvantitet eller kvalitet. Ligeledes var den i forordningen fastsatte procedure blevet afvejet på forskellige punkter, bl.a. ved, at der ikke var sket nogen

74 Svarbrevene herfra viser, at flere af de angivne navne var falske. Men en række borgere i Køge og Næstved indrømmede, at de havde solgt varer i Houby juni 1784.

anholdelse! Derfor kunne Alsbach strengt taget heller ikke betragtes som angiver og følgelig heller ikke modtage nogen dusør. Ligeledes mente Brochenhuus, at det måtte være tilstrækkeligt, at sælgerne fik en »alvorlig Irettesættelse«. Til Holsteins ønske om en militær kommando bemærkede han, at forordningen befalede alle godsejere at være øvrigheden behjælpelig med at lade omløbende kræmmere pågribe. Derfor måtte ejeren af det gods, hvorpå Houby marked fandt sted, være pligtig til at give assistance til pågribelse af dem, der indfandt sig på markedet. Og når det tillige overalt blev bekendtgjort, at »hvo som drister sig til at indfinde sig ved ovenmeldte Kilde for der at fallholde Vahre, kand vente sig derfor uden Skaansel paa det allerskarpeste at vorde anseete, finder jeg ingen Anledning til at tvivle om, at den ulovlige Markeds-handel ved Houbye Kilde ... jo af sig selv skulle henfalde«. Man kan have sin alvorlige tvivl om, hvorvidt Brockenhuus selv troede på de smukke ord, og flere medlemmer af kancellikollegiet synes da også at have været stemt for en skarpere formulering, men resultatet blev alligevel en kancelliresolution, der nærmest ord til andet fulgte stiftamtmandens indstilling.

Det er vel næppe nødvendigt at tilføje, at Houby marked levede videre i bedste velgående ...

Konklusion

Denne artikel har haft et økonomisk såvel som et administrationshistorisk sigte.

Markedslisterne, der blev indført ved forordningen af 13.2.1775, giver en glimrende mulighed for at undersøge, hvem der drog på marked og hvilke varer, de medbragte. Analysen viser, at især kræmmere og skomagere satte et meget stærkt præg på markedslivet, men også hattemagere, handskemagere, felberedere, bogbindere og guldsmede var flittige markeds-gæster. Derimod drog købmænd, snedkere, grovsmede, vævere og skræddere meget sjældent på rejse. Markedernes betydning som formidlere af varestrømme afhænger derfor i høj grad af, hvilke produkter man taler om.

De fleste sjællandske købstæder fik i løbet af et år besøg af markeds-sælgere fra over halvdelen af købstæderne på Sjælland, og mange byer havde også en pæn invasion fra Fyn. Det forekommer i denne sammenhæng rimeligt – med Hanssen – at antage, at markederne kan have bidraget til at knytte landsdelene tættere sammen, ligesom de kan have haft betydning for den faglige samhørighed mellem udøvende inden for samme fag i forskellige dele af landet.

Der er imidlertid stor forskel på antallet af tilrejsende til de enkelte markeder. Nogle småbyer med beskeden efterspørgsel formåede kun at tiltrække en lille skare af sælgere fra de nærmeste byer. Andre små købstæder havde derimod et forholdsvis pænt besøg. Disse byer manglede håndværkere inden for en række fag, og dette gav fremmede sælgere gode muligheder for en rimelig afsætning. Omvendt kan en stor rejseaktivitet i nogle tilfælde (mest udpræget for skomagerne i Køge) forklares med en lokal »overbefolkning« af udøvende inden for bestemte fagområder.

Under alle omstændigheder er omfanget af markedshandel et produkt af mange faktorer, også ikke-økonomiske forhold. Visse markeder havde ry for at være særligt gode (på Sjælland gjaldt dette især for markeder i Roskilde, Ringsted og Slagelse), og der har uden tvivl været tale om en selvforstærkende effekt, som yderligere blev fremmet af markedernes store sociale funktion. De sociale aspekter har givetvis også formået at holde liv i langt flere markeder, end der var behov for ud fra en rent økonomisk betragtning.

Der var sejglivede myter om markedsvarenes dårlige kvalitet og om usædelighed og drukkenskab, men kun ganske få af de sjællandske magistrater og byfogeder udtalte sig principielt negativt om markedslivet. Tværtimod reagerede de fleste købstadsmyndigheder meget kraftigt, da Kommercekollegiet i 1775 tog initiativ til en begrænsning af markedshandelen. Mange hæftede sig ved, at konkurrencen mellem de handlende førte til et lavt prisniveau til fordel for køberne, der da også i stort omfang udsatte deres nødvendige indkøb netop til markedsdagene. Sælgernes fordel bestod i, at markederne på én gang indbragte dem en pæn sum penge, som de havde brug for til skattebetaling, indkøb af materialer mv. Som det ses, levede mange håndværkere altså ikke så meget af bestillingsarbejde som af at fremstille varer til en (i princippet) ukendt kundedreds. Det er et aspekt, der ofte overses, når man taler om ældre tiders håndværk.

Markederne spillede imidlertid også en rolle for fødevareforsyningen. De store lokale prisforskelle på levnedsmidler gjorde det hensigtsmæssigt for mange markedssælgere at opkøbe deres vinterprovision i forbindelse med et besøg på et fremmed marked. Og Køge-borgerne brugte den lokale fødevaremangel i forårstiden som et argument for, at byen burde have et ekstra krammarked.

Selv om ansøgningerne om ekstra markeder tydeligvis er præget af ophavssituationen (så nogle af dem indeholder absurde overdrivelser eller fromme ønsker, som end ikke ansøgerne kan have troet ret meget på), vidner dette materiale klart om, at mange købstadsmyndigheder anså markeder for at være en økonomisk løftestang for byen. Og navnlig købstæder,

der trivedes meget dårligt, kunne føle et sådant behov. Så Stampe havde ikke helt uret i, at »jo slettere en Bye er, jo flere Markeder holdes der« – selv om dette naturligvis er en grov forenkling.⁷⁵ Ansøgningerne viser også, at mange magistrater og byfogeder holdt et vågent øje med nabobyernes rettigheder, og man fornemmer en udbredt tro på, at fremgang for de nærmeste købstæder nødvendigvis måtte betyde tilbagegang for den by, man selv boede i.

Indtrykket bliver langt mere speget, når det drejer sig om den centrale og regionale administrations behandling af sager vedr. markeder og spørgsmål om indenlandsk handel i det hele taget. Forordningen fra 1775 tilsigtede helt klart en stramning af den gamle, monopolprægede handelslovgivning. Målet var at komme omløben med varer til livs, og midlerne var markedspas, kombineret med hårde mulkter til de formastelige og rigelig belønning til angiverne.

Kommercekollegiet stod for udformningen af forordningen, og kollegiets behandling af de talrige dispensationsansøgninger i 1775 var da også særdeles principfast. Så meget endda, at kollegiet trodsede en indstilling fra både amtmanden og byfogeden i Sorø og besluttede at tilbagekalde et kgl. privilegium for i stedet at udbetale pension til en mand, der sagtens kunne klare sig selv, hvis han fik lov til at fortsætte sit hidtidige liv som landpranger.

I Danske Kancelli's administration mærker vi derimod ingen tendenser til stramning. Kancellikollegiet, der i meget høj grad byggede sine afgørelser på stiftamtmandens indstillinger, var tilbøjelig til at efterkomme alle ansøgninger om oprettelse af nye markeder – medmindre købstadsstyrelsen i en af nabobyerne kunne anføre særdeles tungtvejende argumenter imod dette.⁷⁶ Det sjællandske billede svarer ganske godt til Martensen – Larsen's indtryk efter en gennemgang af markeds- og andre handelssager fra Thy og Mors frem til midten af 1800-tallet: »Ser man efter i sømmene, så er det praktisk taget altid egnen, der har fået sine ønsker opfyldt hos kongemagten og i cancelliet, ikke en generel landspolitik, der er gennemført på stedet via påbud og trusler om straf«.⁷⁷

Mest påfaldende er imidlertid kancelliets og stiftamtmandens åbenlyse mangel på evne og vilje til at gribe ind over for kildemarkederne. Selv i

75 Henrik Stampe (se note 71) V. Deel, København 1797, s. 392.

76 Da Skælskør i 1788 ansøgte om et hestemarked, mødte det protest fra magistraten i Korsør. Hertil bemærkede stiftamtmand Haxthausen, at Korsør blot kunne søge om det samme; »dens Efterladerhed i at søge om sligt« kunne ingenlunde betragtes som en gyldig grund til at afvise ansøgningen fra Skælskør. (Sj. T. 778/1788 med konc. og indlæg).

77 Martensen – Larsen (se note 7), s. 148.

1777 – bare to år efter forordningen – nøjedes man med at idømme de handlende i Houby nærmest symbolske bøder og at give dem en henstilling om at standse den ulovlige praksis. Andre hensyn (deriblandt hensynet til det lokale fattigvæsen) vejede tungere. Taberne i spillet var de underordnede embedsmænd, der udførte deres pligt og indberettede den ulovlige handel, men ikke fandt nogen lydhørhed fra højere sted.

Det undersøgte kildemateriale er for utilstrækkeligt til at kunne udtale sig nærmere om den tilsyneladende modsætning mellem Kommercekollegiets og kancelliets administration af næringssager. Derimod kan man vist nok med rimelig stor sikkerhed antage, at den ulovlige »Misbrug ved Bissekram og Omløben« fortsatte ganske uanfægtet i årtierne efter 1775. Det store antal dispensationsansøgninger fra 1775 giver i sig selv et indtryk af, hvor udbredt og alment accepteret denne næringsvirksomhed har været. Martensen-Larsen anfægter den traditionelle opfattelse af by-land-relationer, der fokuserer på byernes handelsmonopol og anser land- og forprang mv. for at være undtagelser fra reglen. Han finder det mere frugtbart at tage det modsatte udgangspunkt, dvs. at betragte lovgivningen som mere eller mindre vellykkede forsøg på at indskrænke »den gamle handelsfrihed«. ⁷⁸ Ganske vist var afstanden mellem købstæderne og afstanden til centralmagten væsentligt større i Nordvestjylland end på Sjælland, men det forekommer alligevel ikke urimeligt at overføre dette perspektiv på Sjælland. Under alle omstændigheder viser nærværende undersøgelse, at centralmagten ikke nødvendigvis var mere effektiv, blot fordi man var tættere på magtens centrum.

Noter

Forkortelser: RA = Rigsarkivet

LAK = Landsarkivet i København

DK = RA. Danske kancelli

KK = RA. Kommercekollegiet 1773-97. Danske Sekretariat

SS = LAK. Sjællands stiftamt

Sj.T = DK. Sjællandske Tegnelser

⁷⁸ Sst., s. 142.